

Ideološke osnove vlasti i društveni život

Organizatorska uloga Partije i NOO - privredna politika na oslobođenim teritorijama

Narodnooslobodilački odbori nisu bili samo organi vlasti nego i politički organi narodnooslobodilačke borbe. U revolucionarnim situacijama neprestano se prelivaju i prožimaju funkcije vlasti i političkih funkcija. Već je samo vršenje vlasti politički čin. NOO su organi mobilizacije, obnove života na oslobođenim područjima, nosioci politike bratstva među narodima, čuvari bezbednosti. Organi vlasti obnavljaju se i „prečišćavaju“ u procesu političkih raslojavanja. Ako izuzmemo prvu ustaničku fazu, bitna diferencijacija u toku narodnooslobodilačke borbe ostvarivala se, međutim, van narodnooslobodilačkog pokreta a ne u njegovom okviru. Time je bitka za vlast izostala unutar struktura narodnooslobodilačkog pokreta, svodeći se na borbu van njih na osnovnom pitanju: učešću u narodnooslobodilačkoj borbi ili suprotstavljanju snagama koje su nosile ofanzivni pokret otpora.

Pošto u složenim revolucionarnim procesima nema stroge granice između političkih, vojnih i klasičnih državnih funkcija, politički i vojni organi *via facti* preuzimaju prerogative državnih organa, utičući na konstituisanje i razvoj novih organa vlasti u stvaranju. Tako i CK KPJ, pokrajinska i lokalna rukovodstva KPJ, kao i vrhovni i glavni štabovi NOV i POJ vrše poslove koji su u regularnim uslovima rezervisani za više organa državne vlasti. Putem uputstava, raspisa, pisama, direktiva i sličnih akata, vojni i politički organi revolucije daju pravac razvoju i pečat obrazovanju organa vlasti, koji od svog obrazovanja poseduju atribucije državne vlasti.¹

Državno-pravni elementi NOO ogledaju se u razvijenoj organizacionoj strukturi (sekcije, odseci, odeljenja itd.). Oružana sila partizanskih snaga osigurava izvršenje njihovih odluka. Oni vrše akta stvarne vlasti i, kako ističu pravni pisci, stvaraju raznovrsne „pravne situacije“.² Njihova nadležnost i zadaci su obimni i brojni. NOO ostvaruju sve funkcije vlasti, sem vojnih, na svom području.

¹ Lj. Kandić, Direktivna uputstva o organizaciji i zadacima NOO na oslobođenoj teritoriji od septembarskih propisa 1942, Zbornik radova iz pravne istorije posvećen A. Vajsu, Beograd, 1966, 251.

² Dr V. Simović, AVNOJ, Beograd, 1958, 131.

Narodnooslobodilački odbori nastaju i na oslobođenim i na neoslobođenim teritorijama. Oni se javljaju kao legalni, polulegalni i ilegalni NOO. Kao legalni NOO funkcionišu na oslobođenim područjima. NOO polulegalno rade na teritorijama koje okupator ili njegovi saradnici nisu do kraja kontrolisali (na tzv. ničijoj zemlji), na prividno oslobođenim teritorijama i područjima na kojima su se često smenjivali NOV i okupatori. Ilegalni NOO uglavnom su vršili političke funkcije, ali su donosili i akta vezana za ostvarivanje vlasti.³⁾ Na mrežu ilegalnih NOO nailazimo u svim krajevima zemlje, naročito u gradovima i selima pod vlašću okupatora. Zahvaljujući radu ovih ilegalnih NOO uspostavilo se dvojstvo vlasti na okupiranom području: vlasti NOO i okupatora.

Pored civilnih organa vlasti, na oslobođenim teritorijama stvarani su i vojnopozadinski organi vlasti: komande mesta i komande područja. Sistem građanske vlasti dopunjuje se organima vojnopozadinske vlasti. S obzirom na ratnu situaciju, funkcije vojnih organa pretežno su bile određene potrebama mobilizacije, čuvanja reda i poretka, borbom protiv „pete kolone“ i obaveštajnih službi neprijatelja; snabdevanjem vojnih jedinica. Vojnopozadinski organi su imali osobene zadatke i nisu uskraćivali polje rada građanskim vlastima. Oni su ravnopravni organi u svom delokrugu; među njima nije bilo subordinacije. Prevaga vojnih organa vezana je za izuzetnost ratnih situacija, a ne za prioritet vojnog faktora nad civilnim. Istovrsnost ciljeva određivala je sličnost zadataka i nametala odnose kooperacije. Za jugoslovensku revoluciju karakteristično je da se nije militarizovala ni u jednoj fazi svog razvoja. Ukoliko se i pojavljuju sukobi između vojnih i civilnih organa, oni su usko lokalizovani, incidentalnog karaktera i sporadični. Javljaju se, kao prolazne pojave, koje KPJ brzo intervencijom otklanja.

U dokumentima KPJ se ističe da NOO nisu organi nijedne partije, pa ni KPJ.⁴⁾ Protivurečnost između faktičke uloge KPJ u stvaranju NOO i pomenutih formulacija o njihovom „vanstranačkom karakteru“ određena je strategijom narodnooslobodilačke borbe i međunarodnim odnosima. Koalicione kombinacije i princip pariteta u strukturi NOO nisu karakteristične pojave za njihov razvoj, što ne znači da ih nema. Međutim, primeri su usamljeni, jer takvi savezi brzo nestaju, vezani za trenutak i privremeni odnos snaga.

Oslobođena teritorija zapadne Srbije u jesen 1941. bila je prekrivena mrežom narodnooslobodilačkih odbora različitih stepena: od seoskih preko opštinskih, sreskih, gradskih, okružnih, i najzad novembra 1941. do Glavnog NOO Srbije ili Centralnog odbora za oslobođene

³⁾ Dr D. Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942. Beograd, 1969, 524.

⁴⁾ U direktivnom članku E. Kardelja, objavljenom u užičkoj „Borbi“ pod naslovom „Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti“ (oktobar 1941), stoji: „Ti odbori nisu organi nijedne partije ili posebne organizacije, i u njima treba da budu zastupljene sve one političke grupe, organizacije i ljudi koji danas stoje na liniji borbe protiv okupatora“. - Dokumenta o razvoju narodne vlasti (priredio Leon Geršković), Beograd, 1946, 8.

teritorije. Pored legalnih odbora, ustanovljeni su i ilegalni odbori na teritoriji pod vlašću okupatora. Tako je u Valjevu postojao ilegalni Okružni Narodnooslobodilački odbor od 10 članova. Postojali su i mešoviti odbori: partizansko-četnički odbori u čačanskom, valjevskom, podrinjskom i drugim krajevima.⁵

Stvaranje narodnooslobodilačkih odbora u zapadnoj Srbiji nije bilo po volji delu građana koji su smatrali da funkcija vlasti pripada starim organima - opštinskim upravama Kraljevine Jugoslavije i sreskim načelstvima. Pojedine članove narodnooslobodilačkih odbora odbijale su diferencirane mere odbora koje su povlašćivale siromašnije građane na račun onih bogatijih. Osuda na smrt osam „petokolonaša“ u Užicu uticala je na demonstrativno napuštanje gradskog odbora od strane četiri odbornika.⁶

Sekcije Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu najbolji su pokazatelj unutrašnje razuđenosti strukture odbora, koja istovremeno govori i o njegovim kompetencijama i zadacima: Vojna sekcija (za mobilizaciju), Sekcija za snabdevanje fronta, Sekcija za ishranu vojske i građanstva, Sekcija za nabavku i raspodelu ogreva, Sekcija za organizovanje proizvodnje u gradu, Sekcija za otkup, Sekcija za protivavionsku zaštitu, Sekcija za pomoć partizanskim porodicama, izbeglicama i socijalnu pomoć, Zdravstvena sekcija, Stambena sekcija, Sekcija za prikupljanje priloga u korist NOF-a, Sekcija za zapregu i zaprežna vozila, Sekcija za administraciju NOO.⁷

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju već je avgusta 1941. pisao okružnim komitetima u Nišu i Leskovcu da se stvaraju odbori narodnooslobodilačkog fonda iz čijih je sredstava trebalo izdržavati borce i u „zatvorima“ i one u „šumi“, to jest partizane. Od septembra 1941. stvaraju se odbori NOF-a u Vranju, Pirotu, u belopalanačkom srezu, na području Zaplanja i Babičkog, Toplice, Jablanice. Odbori NOF-a su skupljali hranu, odeću i obuću koja se čuvala u magacinima. Iz ovih odbora NOF-a nastali su narodnooslobodilački odbori u selima Dobriča, selima ispod Pasjače i Jastrepca. Ilegalni odbor NOF-a u Prokuplju reorganizovan je u ilegalni narodnooslobodilački odbor u novembru 1941. godine, a u Vranju početkom 1942. godine.⁸

Narodnooslobodilački fond bio je začetak „zajedničke kase, zajednički magacin koji će poslužiti zajednici“. Rad za narodnooslobodilačke fondove u gradovima Srbije, naročito u Beogradu, gde su oni imali široko razgranatu mrežu, bio je skopčan sa mnogim opasnostima: otkrivanja davalaca priloga i skupljača; prilikom uskladištenja, a pogotovu prenosa ilegalnim kanalima na slobodnu teritoriju. Na zapadu i jugu Srbije žene su angažovane da pletu džempere, rukavice, čarape,

f V. Glišić, Užička republika, Beograd, 1986, 130.

⁶ Ž. Marković, Socijalna i klasna komponenta ekonomsko-političkih mera Gradskog NOO u Užicu 1941, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 352.

⁷ V. Glišić, n.d., 131.

⁸ D. Bulatović, Neke specifičnosti u razvoju i radu organa narodne vlasti u južnoj Srbiji 1941-1942. godine, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 257.

šalove itd.; u gradovima je organizovano ilegalno lečenje ranjenika i bolesnih partizana; prikupljan je sanitetski materijal, papir, indigo, tehnike za umnožavanje, organizovani kursevi za bolničare. Novac sakupljen kao dobrovoljni prilog korišćen je za pokriće izdataka pomoći porodicama partizana, za putne troškove ilegalnih partijskih radnika itd. Preko NOF-a, odnosno NOO-a, organizovan je odlazak boraca u partizanske odrede. Organi NOF-a u Prokuplju snabdevali su hranom i oružjem ilegalnu četu u Prokuplju, koja je, između ostalog, hvatala „petokolonaše“ u gradu i izvodila ih na slobodnu teritoriju radi suđenja pred revolucionarnim vojnim sudom. U ilegalnim krojačkim radionicama u Masurici izrađivane su košulje i opanci. U selima belopalanačkog sreza raspisivani su narodni zajmovi.⁹⁾

Nezavisno od karaktera rukovodećih snaga narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i Jugoslaviji 1941, te njihove usmerenosti od prvog dana na revolucionarnu smenu vlasti, politiku solidarnosti, socijalne pravde i uopšte načela pravične raspodele tereta rata u toku uslovljavale su ratne okolnosti. Trebalo je izdržavati partizanske odrede, a na drugoj strani obezbediti ishranu i smeštaj izbeglica, nezaposlenog stanovništva, dece i omladine, radnika u proizvodnji i naroda u pozadini frontova. Ova pojava je prisutna u svim iregularnim ratnim uslovima, pogotovu kada država doživi vojni slom. Od ekonomski bolje situiranih građana uvek se zahtevalo da više doprinesu borbi u toku. Borci partizanskih odreda, za razliku od okupatorske vojske i kolaboracionista, snabdevenih regularnim putem iz nemačkih izvora, izdržavali su se iz rekvizicija, ratnog piena, od dobrovoljnih priloga i prihoda konfiskovanih dobara (zaplenjene robe, šverca, plodova zemlje itd.). Deo sredstava za nabavku robe i hrane narodnooslobodilački odbori su dobijali u vidu dotacije od Vrhovnog štaba NOPOJ. Dobrovoljni prilozii uplaćivani su ili davani preko odbora Narodnooslobodilačkog fonda, koji su radili naročito u gradovima i selima okupirane teritorije. Preko njih su se nabavljale najnužnije potrebštine za partizanske odrede (lekovi, sanitetski materijal, papir, pišaće mašine, hrana, odeća i obuća, novac). Tek, vojska se morala obezbediti, na prvom mestu. U apelima narodnooslobodilačkih odbora tražilo se da borci ne smeju biti „gladni, goli i bosii, a siromašno nezbrinuto stanovništvo trpeti oskudicu“.¹⁰⁾ U Narodnooslobodilački fond slivala se i zaplenjena roba trgovaca koji su dizali cene ili nedozvoljeno gomilali hranu povlačeći je iz prometa.

Na socijalno-klasni karakter rada organa narodne vlasti u njihovoj prvoj, osnivačkoj i rudimentarnoj fazi nedvosmisleno ukazuje karakter donetih odluka, kompleksnost mera, kategorije korisnika, privilegovani zaštitno-socijalni karakter donošenih akata. Mere narodnooslobodilačkih odreda i štabova partizanskih odreda otkrivaju specijalnu brigu prema siromašnim građanima, radnicima, zanatlijama, činovnicima, izbeglicama, porodicama čiji su hranoci bili na frontu; deci bez

¹ Ž. Marković, n.d., 356.

roditelja. Normirana su pitanja od životnog značaja za sve kategorije stanovništva, a posebno za one bez prihoda, zaliha, novčanih sredstava, stanara koji nisu mogli da plaćaju kiriju, građana bez sredstava da pripreme zimnicu i snabdeavaju se ogrevom pred predstojeću zimu. Većinu stanovništva trebalo je osigurati od potencijalnih špekulanata iz redova bogatijih slojeva, onemogućiti šverc i osigurati da se siromašni prehrane i pripreme za zimski period. U proglasu Narodnooslobodilačkog odbora za grad Užice od 11. oktobra 1941. formulisana je ekonomska politika partizanskih snaga, koja je počivala na brizi za ekonomski najslabije, a na drugoj strani naglašavalo se da će najveći teret morati da podnesu „ekonomski najjači redovi”.¹¹ Ova politika je konkretizovana preko odluka o kirijama, o oslobađanju od plaćanja dugova, o pomoći nezbrinutim slojevima radnog naroda i izbeglicama, o regulisanju zarada i piata radnika i službenika.¹²

Iz donesenih odluka izbija jaka socijalno-zaštitna nota u korist siromašnijih slojeva. Vodeći računa o zakupcima stanova, bez stalnih prihoda, predviđeno je da se kirije ne plaćaju za mesece oktobar i novembar 1941, a odloženo je i plaćanje kirija za prethodne mesece. Odluka o neplaćanju zakupnina nije bila linearna za sve stanare. Ako su samci bili materijalno sposobni a stanodavci nisu imali prihode, nastavljali su da plaćaju zakupninu. Polazilo se od principa pravičnosti: da u slučaju spora između stanodavca i zakupca plaćanje zavisi od ocene materijalnih prilika parničnih strana. O socijalnoj pravdi vodi računa i Odluka o proglašenju moratorijuma za dugove radnog stanovništva. Za sve one koji su živeli od svog rada proglašavao se moratorijum na dugove na neodređeno vreme. Radnici, nameštenici i činovnici koji su bili bez posla i nisu mogli da se sami izdržavaju primali su novčanu pomoć. O socijalnoj strani ovih mera govori i činjenica da su se nezbrinuti mogli hraniti u javnim menzama. Analitičari ovih odluka ukazuju na socijalni motiv i u odredbi Odluke o regulisanju piata, prema kojoj je narodnooslobodilački odbor mogao izvršiti smanjenje piata viših kategorija činovnika. Socijalne zaštitne funkcije nove vlasti otkrivaju odredbe usmerene protiv zelenaša, trgovaca (koji su dizali cene, stvarali zalihe itd.), špekulanata, preprodavača, nabijača cena.¹³

Socijalno-ekonomske aktivnosti organa vlasti na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije su i njihove najrazgranatije aktivnosti. Takva razvijena delatnost proizlazila je iz više objektivnih uzroka i politike rukovodećih snaga narodnooslobodilačke borbe. U pitanju je prostrana teritorija, sa gradskim centrima, saobraćajnim vezama (drumskom i željezničkom), sa ekonomskom osnovom, iako se radilo o nerazvijenim krajevima Srbije u odnosu na Beograd, severnu Srbiju, Pomoravlje; oslobođena teritorija bila je relativno trajna i stabilna. Objektivnim uzrocima ova pojava se ipak ne može objasniti. Rukovodeće snage

„Vesti - Novosti - Reč naroda”, 1941, Titovo Užice, 1961, 95.

„Borba”. 1941 - Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, Beograd, 1949, 20.

¹³⁾ Z. Marković, n.d., 354-5.

narodnooslobodilačke borbe, oličene u CK KPJ (u stvari Birou CK KPJ ili operativnom Politbirou sa Titom na čelu), podsticale su privredne aktivnosti radi stvaranja materijalne osnove otpora; da se obezbedi proizvodnja oružja i municije, tkanina, obuće; magacioniraju plodovi; trebalo je obezbediti trgovinu, razmenu, ishranu; radikaliziranje socijalne komponente proizilazilo je iz doktrine pokreta, s provaljivanjem klasnih tendencija, u težnji da se narod uveri na delu da se radi o novim društvenim snagama koje sa oslobodilačkom obezbeđuju i socijalnu emancipaciju; brigom o najsiromašnijim i najugroženijim slojevima stanovništva otkrivala se u praksi prednost novih društvenih snaga i njihovih organa vlasti nad starim organima koji su se održavali integracijom u okupatorski sistem vlasti; ratne okolnosti zahtevale su, takođe, primenu načela solidarnosti u raspodeli tereta narodnooslobodilačke borbe, većim opterećivanjem bogatijih slojeva u odnosu na one siromašnije. Na to je upućivala i praksa privrede tipa „ratnog komunizma“, u vidu militarizacije napora, kolektivizacije sredstava putem mobilizacije (vučne stoke, automobila, radnih akcija, otvaranja narodnih menzi, egalizacije potreba itd.). Ova politika u oblasti privrede, kao i u drugim sferama dobijala je u Užicu saglasnost najvišeg političkog i vojnog rukovodstva, jer je od njega inspirisana, podržavana, usaglašavana i kontrolisana.

Socijalno ugrožene porodice i pojedinci hranili su se u javnim (narodnim) kuhinjama koje su otvorene u Užicu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Guči, Požegi, Kosjeriću, Bajinoj Bašti i drugim mestima.¹⁴ⁱ U partizanskoj pekari u Užicu radilo je nekoliko desetina radnika, a o snabdevanju se starao komesar za ishranu. Odbori su delili besplatne sadnice i raspisivali dobrovoljne beskamratne zajmove (Čačak). Konfiskovana roba trgovaca i špekulanata prodavana je narodu po nižim cenama (so); drva za ogrev deljena su narodu sa stovarišta saradnika okupatora, a lekovi, prilikom konfiskacije apoteka, štabu partizanskog odreda. Konfiskovano brašno iz mlina bogataša u Kuršumliji februara 1942. podeljeno je siromašnim građanima. Dažbine od naplate robe na pijacama delile su se takođe, siromasima.^{15^}

Oslobođene teritorije naročito su oskudevale u kritičnim artiklima, kakvi su bili so, šećer, šibice, petrolej, zejtin i si. Vlasti su zabranjivale privredni promet sa okupatorom i njegovim saradnicima, praktično odlazak na pijace pod njihovom kontrolom, što je od prvog dana izraženo u zahtevu „ni jedno zрно okupatoru“, ali se, na drugoj strani, kritična roba mogla nabaviti samo na trgovima pod okupatorskom vlašću. Problem je rešavan putem trampe na trgovima oslobođene teritorije, ili razmenom za novac, gde su ove predmete nabavljali trgovci i drugi preprodavci koji su se mogli kretati na okupiranoj teritoriji.

Novе socijalno-ekonomske norme i praksa označavali su početak stvaranja novih društveno-ekonomskih odnosa. Norme su bile usmerene

¹⁴⁾ V. Glišić, n.d., 136.

¹⁵⁾ D. Bulatović, n.d., 262.

na stvaranje što povoljnijih odnosa za radničku klasu; reglementacijom cena pokazivala se briga za dotle socijalno niže slojeve; uvodili su se novi oblici upravljanja preduzećima (u vidu poverenika umesto uprava); težilo se planiranju saobraćaja, poljoprivredne i fabričke proizvodnje, stvaranju rezervi; rađali su se embrionalni oblici zajedničke svojine i preduzeća kojima rukovode organi vlasti, nalik kasnijim državnim preduzećima. U fabrici oružja u Užicu proizvodile su se vojničke puške, puščani revolverski meci, partizanske granate, razorne mine, benzinske flaše, ručne bombe; popravljani su tenkovi, mitraljezi, topovi. U društveno vlasništvo preneti su fabrika oružja i municije u Užicu, tkačnica sa 260 razboja, hidrocentrale, ložnica sa kolnicom, kožara, zanatske radionice, štamparija, a u Čačku Vojnotehnički zavod, Fabrika hartije, Električna centrala, mlinovi.¹⁶

Bezbednost slobodne teritorije osiguravale su seoske i gradske narodne straže. Straže su otkrivale špijune među izbeglicama i inače, pomagale u evakuaciji ranjenika, transportu oružja i municije, kontrolisale kretanje građana, obezbeđivale sedišta organa vlasti, sprečavale sabotaze. Gradska milicija u Užicu starala se i o čistoći grada, vršila pretrase, kažnjavala trgovce koji nisu poštovali radno vreme radnji, pomagala u mobilizaciji transportnih sredstava itd. U svakom većem mestu postojalo je odeljenje za borbu protiv pete kolone. Budnost je naročito zahtevana u Užicu, kao centru partizanske teritorije, sedištu vojnih štabova i vojno-političkog rukovodstva revolucije. Tim pre, što su se kroz Užice kretali i četnici, koji su u gradu imali centar za mobilizaciju, a odnosi između ovih suparničkih snaga bili su nategnuti i ispunjeni nepoverenjem i pored svih sporazuma i dogovora štabova raznih nivoa. Prilikom eksplozije u fabrici oružja u Užicu 22. novembra 1941. godine, izazvane sabotazom neprijatelja ili nepažnjom, što nikada nije utvrđeno, poginulo je oko 130 lica.

Milicija se suprotstavljala i neprijateljskoj propagandi i širenju panike u pozadini. Sedmog oktobra 1941. osuđeno je na smrt 8 građana koji su označeni za petokolonaše. U saopštenju se izričito isticalo da se u egzekucijama neće stati na pola puta, jer će se kazniti svi oni koji su ranije radili ili danas služe neprijatelju.

Obučarske, krojačke i ženske zanatske radionice proizvodile su obuću, kožnu odeću, veš; u Bajinoj Bašti je sečen i pakovan neprerađeni duvan.

Partizanske vlasti napregle su sve snage - ljudske, materijalne i moralne - da se obezbedi front, očuva pozadina, zaštite najakutniji interesi radnog sveta. Kombinovane su administrativne mere u vidu mobilizacije sa dobrovoljnim zanosom i inicijativom. Na hiljade radnika i zanatlija radilo je u fabrikama i zanatskim radionicama. Regulisana je trgovina i pod pretnjom kazne tražilo se da su radnje otvorene, da

¹⁶) V. Glišić, n.d., 156.

¹⁷) Isto, 152.

se ne stvaraju zalihe, da se roba ne povlači iz prometa i sklanja u tajna skladišta i magazine.

Na slobodnoj teritoriji razvijao se željeznički i drumski saobraćaj. U Užicu je zatečeno 20 lokomotiva koje su korišćene za obnovu saobraćaja između Užica i Čačka, koji je započet 5. oktobra 1941. godine. Za potrebe vojske saobraćaj se obavljao i na pravcu prema Višegradu. Sanitetski voz, izrađen za potrebe prenosa ranjenika, saobraćao je od Užica do Čačka. Željeznički čvor Čačak organizovao je saobraćaj od Čačka do Ugrinovaca prema Beogradu i od Čačka do Samaila prema Kraljevu. Ukupna dužina pruge koja se koristila na slobodnoj teritoriji iznosila je 210 km.¹⁸¹ Zelezničari su izradili i jedan oklopni voz, koji se sastojao od lokomotive i tri vagona. Mobilizacijom je stvoren vozni park, sastavljen od kamiona, privatnih automobila i motocikla.

Posebna briga vodila se o radnicima i radničkoj klasi. Komunistička partija bila je rukovodeće jezgro narodnooslobodilačkih snaga, a KPJ je smatrana avangardom radničke klase. Radnici su praktično proglašeni za najzaštićeniju kategoriju stanovništva, ali se od njih i najviše tražilo sa stanovišta povećanja proizvodnje i odricanja; u njih se, kao u najpoverljiviju društvenu snagu, najviše verovalo. Radnici su izražavali rešenost da „stegnu kaiš“, ako je to potrebno. Od njih se tražilo ispoljavanje najviše nacionalne i klasne svesti. Odricanjem zanatskih radnika od plate ocenjivalo se jednako doprinosu koji daju „drugovi na frontu“. Svojim samopouzdanjem radnici su na mitinzima davali podstrek da se izdrže ratni napori. Užičke „Vesti“ objavljivale su patetične mitingaške poruke „da nijedan čekić neće biti toliko težak da ga ne podignu radničke ruke, nijedan čelik toliko tvrd da ga ne savlada radnička borba“.¹⁹⁾

Na partizanskoj strani nalazio se najveći deo mlađe inteligencije: đaka, studenata, naprednih učitelja, pripadnika tzv. proleterske inteligencije nezavisnog materijalnog i društvenog položaja. Radnici i intelektualci su bili u štabovima i komitetima, u rukovodećoj strukturi partizanskih vojnih i političkih organizacija. Deo tzv. napredne ili „poštene inteligencije“ u partijskoj terminologiji našao se pod uticajem KPJ još uoči rata, u narodnofrontofskoj fazi KPJ 1935-1939, te u pripremama za događaje 1940-1941. godine. Jedan od najznačajnijih rasadnika komunističkih kadrova bio je Beogradski univerzitet. Poslovni ljudi i vodstva građanskih partija, uticajniji čičnovnički sloj iz ministarstava, načelstava i opština, kao i deo privatnih profesija (preduzimača, advokata itd.) ostajao je neutralan, izjašnjavao se za saradnju s okupatorom ili pripadao ravnogorskom pokretu Mihailovića.

U burnim danima kakvi su bili oni 1941. svako shematsko razvrstavanje nije u stanju da izdrži proveru istorijske stvarnosti, jer su se

181 Isto, 160-1.

19) „Vesti - Novosti - Reč naroda“, Titovo Užice, 1961, 40; Ž. Marković, n.d., 360.

mnoge porodice u svom opredeljenju delile i različito reagovala; delovali su socijalno-ekonomski motivi, ali i tradicionalni faktori, porodične veze, uticaji uglednih domaćina i ljudi, iracionalni momenti vezani za stanje svesti (ranije uvrede, traume, svađe, neprijatni doživljaji ove ili one vrste itd.). Deo inteligencije na stranu komunista privlačila je i socijalna doktrina. Pojedini oficiri priklanjali su se partizanskom frontu suočeni sa činjenicom da je on daleko ofanzivniji i antiokupatorski, nepomirljiviji prema okupatoru. Najveći deo aktivnih i rezervnih oficira bio je na strani Mihailovića, samim tim što su bili zakleti, a Mihailović se predstavljao kao legitimni nastavljac Jugoslovenske vojske. Na mlađe oficire uticala je i vojna subordinacija. Seljaci, kao daleko manje obrazovani, živeći u zaostalosti, više su se opredeljivali prema konkretnim primerima koji su za njih bili prihvatljivi ili ih pak odbijali (faktor veće nesigurnosti, represalije, ugrožavanje imovine itd.). Sveštenici su, kao što veli jedan istraživač, „po svom pozivu, tradiciji i ideologiji” bili na antikomunističkim pozicijama, ali je i na njihovoj strani bilo izuzetaka.²⁰ Deo inteligencije izvršio je znatan uticaj na opredeljivanje seljaka i drugih slojeva.

Seljaštvo je u užičkom kraju u većini bilo na strani četnika, iako su sve partizanske jedinice nastajale na selu. Selo je bilo izvor boraca, snabdevanja i kantoniranja partizanskih jedinica. Istraživači ovog pitanja ukazuju da je „Borba” tek novembra 1941. počela da pominje seljake kao saveznike partizana u revoluciji. Četnici su sve do kraja tzv. Užičke republike zadržali odlučujući uticaj na selu. Seljaci, koji su prišli na partizansku stranu, bili su međutim istrajniji borci od svojih suseljana u četničkim jedinicama. Partizanski odredi sa većom pokretljivošću i strožom disciplinom, udaljeni od kuće i poseda, manje su odgovarali seljacima od četničkih jedinica u kojima su služili tek privremeno. Uobičajene sociološke klasifikacije ne mogu međutim pomoći utvrđivanju rasporeda snaga na selu za jednu ili drugu vojsku: partizansku ili četničku. Iz nekih istraživanja u užičkom okrugu proizilazi da su seoski nadničari i usluge, sve ono što čini „seoski proletarijat”, pristajali uz četnike postajući vremenom „batinaši, koljaši i dželatni”. Sitni parcelni seljaci opredeljivali su se takođe za četnike, jer se nisu morali odvajati od kuće, kao i većina seljaka srednjeg imovnog stanja. Imučni seljaci delili su se na one koji su podržavali partizane i na one koji su bili za četnike. Za ove prve je bilo karakteristično da su se opredeljivali uglavnom za onu stranu na kojoj su im se nalazili sinovi ili drugi bliži srodnici. Tek, socijalno-ekonomski motivi nisu odlučivali već sasvim drugi faktori opredeljivanja, vezani za tradiciju, srodničke odnose, lanac porodičnih veza koji je činio svoje. Seljaci su se služili raznim vidovima mimikrije samo da bi preživeli. Na opredeljivanja su uticali i inati, ranije porodične svađe. Učesnici su izbegavali da se nađu u istoj formaciji sa posvađanim susedom, a uticale su i političke podele

²⁰ G. Škoro, Učešće inteligencije užičkog okruga u NOR-u i revoluciji 1941-1945, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 391.

na izborima pre rata itd. Razni seoski golaći i besposličari postajali su dželati četničkih formacija, jer su preko „sofre“ i učešća u vojnim jedinicama, straha koji su izazivali, najzad postali „priznati“; bila je to za njih neka iznenadna vrsta socijalne promocije. Ili, kao što veli jedan istraživač: „Dok nije počeo rat, šljam je ležao na dnu. Rat je zamutio odnose i šljam se podigao. Odjednom su oni sa dna osetili da mogu postati sila ako uzmu pušku i priključe se onome ko puškom rešava“.²¹ I drugi pokreti imali su u svojim redovima izvršioce partijskih i vojnih naređenja, a često i na mig.

Narodnooslobodilačka borba najugu Srbije imala je drukčiji tok u poređenju sa zapadnom Srbijom i šumadijom, što nije moglo da ne utiče i na sam društveni život stanovništva ovog kraja. Deo juga Srbije bio je anektiran Bugarskoj sa srezovima: caribrodskim, nišavskim, lužničkim, bosilegradskim, masuričkim, poljaničkim, preševskim i pčinjskim, kao i delovima belopaianačkog i vlasotinačkog sreza, a od januara 1942. bugarska okupacija proširila se i na krajeve niškog, topličkog i leskovačkog kraja; na jugu, naročito u Toplici, održavao se uticaj četnika, Koste Milovanovića Pećanca; ovaj kraj je imao poseban strateški značaj za Bugare i Nemce zbog blizine bugarske granice i važne saobraćajnice dolinom Južne Morave. Među specifičnostima ovog prostora navodi se i zakašnjanje ustanka, ali i njegovo razbuktavanje u kasnu jesen 1941. kada je izgubljena zapadna Srbija. Partizanske snage trajno su se održale u ovom prostoru, iako su u proleće i leto 1942. doživljavale tešku krizu pod udarcima neprijateljskih ofanziva. Oslonjene na mrežu KPJ, SKOJ-a, narodnooslobodilačkih fondova, narodnooslobodilačkih odbora i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, partizanske snage su nastavljale borbu. Na jugu Srbije do jeseni 1943. nije bilo velikih partizanskih jedinica - brigada. Vodio se partizanski rat odreda, četa, grupa i desetina. U jesen 1941. u tom kraju dejstvovalo je osam partizanskih odreda: Rasinski, Ozrenski, Toplički, Kukavički (Leskovački) u čijem je sastavu dejstvovao Vranski odred koji je prerastao u Vranjski partizanski odred; iz sastava Ozrenskog odreda izdvojila se septembra 1941. grupa boraca koja će obrazovati Nišavski (Svrljiški) partizanski odred, a iz sastava Kukavičkog odreda formiraće se Babički i Jablanički partizanski odred. Za jug Srbije je takođe karakteristično da je slobodna teritorija delimično sačuvana i pored krize ustanka 1942. godine, a oslonom na Kukavicu, Radan, Pasjaču, Jastrebac, Ozren i druge planine. Odredi su se mogli očuvati samo zahvaljujući podršci sela koje je davalo nove borce, pružalo sklonište, obezbeđivalo hranu. Glavnu ulogu u tom odigrala je institucija narodnooslobodilačkog fonda.²²⁾

Na jugu je bilo teško duže održati veću slobodnu teritoriju, jer su partizanske snage bile izložene stalnim napadima daleko nadmoćnijih snaga. Osim toga, na toj teritoriji nalazili su se snažni garnizoni u Nišu,

²¹⁾ R. Poznanović, Seljaštvo užičkog kraja u narodnoj revoluciji, Isto, 377.

²²⁾ D. Bulatović, n.d., 255.

Leskovcu, Vranju, Prokuplju, Pirotu, odakle se moglo brzo intervenirati. Stoga je ova teritorija bila isprekidana, nepovezana u vojnom smislu reći zajedničkom komandom, a na njoj nije bilo ni narodnooslobodilačkih odbora višeg stepena - sreskih, okružnih, oblasnih koji bi mogli koordinirati aktivnost nižih organa vlasti. Najčešće su postojali seoski i mesni narodnooslobodilački odbori, a rede opštinski NOO.²³ Bitni kohezivni faktor bila je Partija, preko okružnih komiteta i Poverenstva u Nišu, povezanih sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju koji je radio u dubokoj ilegalnosti u Beogradu. Snaga pokreta je bila u podršci sela, masovnoj osnovi organizacija vlasti, izukrštanosti celog područja sitnim partizanskim jedinicama. Prethodno stvorena slobodna teritorija 1941. nije uspela da se održi u svom kompaktnom obliku pred navalom neprijateljske sile, koja je nastojala da po svaku cenu zбриše žarište borbe u Srbiji posle povlačenja partizanskih snaga u Sandžak. Seljaci su na zborovima i konferencijama odlučivali, brzo i efikasno, podržavajući mere štabova odreda i partijskih komiteta, jer nije bilo vremena za sporu i složenu administraciju, vođenje zapisnika, donošenje pisanih odluka, normiranja načina rada narodnooslobodilačkih odbora. Glavna uputstva stizala su od okružnih i Pokrajinskog komiteta.

Ulogu suda imali su partizanski štabovi i mesne desetine, ali su kasnije obrazovani „Revolucionarni vojni sudovi“, koji su sudili zarobljenim neprijateljskim vojnicima, špijunima, „petokolonašima“, ali i partizanskim borcima za teže prestupe. Na Pasjači je oktobra 1941. obrazovan stalni partizanski sud za krivične i građanske predmete. Manje krivice i građanske stvari rešavali su mesni i seoski narodnooslobodilački odbori.²⁴

Na oslobođenim teritorijama građani su uključivani u javne poslove, posredno, jer je sve poticalo i sve se rešavalo u komitetima koji su nadgornjavali sve ostale institucije. U revolucionarnom procesu ipak organizacioni podsticaj nije mogao prigušiti spontane, samostalne, stvaralačke odluke, jer se inače ne bi opstalo u okruženju brojnih neprijatelja i smenljivih ratnih situacija, prepuštenosti samom sebi, otkinutosti od viših vojnih i političkih rukovodstava. Budilo se patrijarhalno selo i uz otpore i nepoverenje prihvatilo nove ideje. Rušene su norme o nadmoćnosti muškaraca, razvijani su novi odnosi socijalno-ekonomskog ponašanja, isticani novi moralni nazori. Udruživanjem kolektivne snage, naročito omladine i žena, izvođene su akcije pomaganja radova u pozadini i teklo snabdevanje ustaničkog fronta.

Sanitetska služba partizanskih snaga

S organizacijom partizanskih odreda i narodnooslobodilačkih odbora počela je da se posvećuje pažnja sanitetskoj službi oružanih snaga,

²³) Isto, 259.

²⁴) Isto, 263.

razvijanju zdravstvene preventivne službe i zdravstvene kulture naroda. U partizanskim odredima zapadne Srbije nalazili su se lekari, po jedan, dva ili više. Tako je u Posavskom odredu bila dr Julka Mešterović, u Kosmajskom dr Natalija Simčenko, dr Dura Mešterović, dr Dejan Popović, u Mačvansko-podrinjskom dr Žika Janković i dr Sidonija Litman, u Kraljevačkom dr Gojko Nikoliš, u Užičkom dr Kurt Levi i dr Boris Andersen, u Cačanskom dr Momčilo Katanić i dr Stevan Ber, u Šumadijskom dr Herbert Kraus, u Valjevskom dr Miloš Pantić, dr Dragan Jovanović, dr Dimitrije Pitović i dr Stanojka Đurić. Obuka bolničara bila je jedan od prvih zadataka. Među lekarima nije bilo hirurga, ako izuzmemo dr Đuru Mešterovića koji je iz španskog rata izneo izvesno iskustvo. U bolnicama gradova na oslobođenoj teritoriji našlo se sedam specijalista hirurga. Oslobođanjem gradova: Krupnja, Užica, Čačka, Gornjeg Milanovca preuzete su postojeće bolnice sa zdravstvenim radnicima. Na obuci novih bolničara u zdravstvenoj službi angažovani su i studenti medicine. Sanitetski materijal nabavljao se iz privatnih apoteka, ratnog plena, ilegalnim putem iz Beograda i drugih gradova, izradom zavoja i gaze u Čačku. U oslobođenom Užicu organizovano je prvo vojno-sanitetsko slagalište.

U odredima i na oslobođenoj teritoriji preduzimane su prve mere preventivno-higijenskog karaktera, naročito u borbi protiv vašaka i crevnih oboljenja. „Partizanska burad“ pravljena su od benzinskih buradi ili kazana za pečenje rakije.

Od početka ustanka do kraja novembra u lečenju partizanskih boraca bilo je angažovano 96 lekara, preko 54 studenta medicine i do 200 partizanskih bolničarki.²⁵⁾

Evakuacija ranjenika iz Užica pre završne faze nemačke ofanzive izvodila se pod bombardovanjem, što je dovelo do povećavanja broja ranjenika. Na Zlatibor je evakuisano ukupno oko 900 do 1.000 ranjenika. Za smeštaj ranjenika na Zlatiboru iskorišćene su zgrade na Kraljevim vodama i Palisadu. Nemci su 30. novembra 1941. započeli sa ubijanjem ranjenika. Za dva - tri dana Nemci su na Zlatiboru sa ranjenicima streljali oko 160 ljudi, među kojima i taoce i zarobljene partizane. Komandant 342. nemačke divizije je 2. decembra naredio svojim vojnicima da streljaju ranjenike („ranjene komuniste“). Istraživači sanitetske službe u prošlom ratu opisuju na sledeći način likvidaciju ranjenika na Zlatiboru: „Uhvaćeni meštani iznosili su ranjenike na nosilima, šatorskim krilima ili čaršavima, stavljali ih pred iskopane jame da bi ih Nemci ubijali revolverskim hicima u glavu.“²⁶⁾

Evakuacija sa Zlatibora tekla je neorganizovano: deo pokretnih ranjenika uputio se svojim kućama, drugi deo je prešao u Bosnu, na Romaniju, a glavna grupacija ranjenika kretala se sa kolonom izbeglica i vojnopartizanskim jedinicama koje su odstupale prema Sandžaku.

² S. Pišćević, Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941-1945, Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945, treća knjiga, Beograd, 1989, 214.

²⁶⁾ Isto, 230.

Sudbina ranjenih i bolesnih boraca partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji u zimu 1941-1942. bila je više nego tragična. Partizanima je pošlo za rukom da izvuku pokretne, ali ne i teške ranjenike koji su pobijeni, ostavljani po seoskim kućama, vršili samoubistvo da ne bi pali neprijatelju u ruke. Deo ranjenika u manastiru Rači, u podnožju Tare, Nemci su pobili. Prilikom rasformiranja bolnice Valjevskog odreda, u kojoj se nalazilo oko 130 ranjenih i promrzlih partizana, Nemci su presretali ranjenike koji su prenošeni i ubijali ih; otkrivali su već smeštene, ubijali ili odvodili u Valjevo i vešali. Ranjenici su ostavljani u zemunicama, trapovima, stajama i oborima. U proleće 1942. nastavljen je „lov“ na ranjenike. Slaba konspiracija i izdaja omogućila je Nemcima i kolaboracionistima da pronađu najveći deo ranjenika.²⁷

Glavni štab Srbije i okružni komiteti posvetili su, na osnovu iskustava iz zime i proleća 1942, pitanju skrivanja i zbrinjavanja ranjenika veću pažnju od leta 1942. godine. Građena su skloništa - zemunice u selima kosmajskog kraja i u okolini Čačka. U skloništim se pored ranjenika nalazila i po jedna bolničarka radi previjanja rana; skloništa subbila snabdevena i izvesnim količinama hrane i sanitetskog materijala. Četnici su avgusta 1942. u selu Venčani pronašli jedno takvo sklonište i ubili osam ranjenika. Ranjenici su prebacivani i u bolnice u gradovima, preko veza sa lekarima koji su saradivali sa narodnooslobodilačkim pokretom, smeštajem na periferiji gradova u stanovima pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, pozivanjem lekara da obiđu ranjenike u zemunicama ili prilikom ranjavanja. Stručnije lečenje u Kosmajskom i Šumadijskom odredu počelo je da se ostvaruje nakon dolaska u ove odrede dr Viktora Kona Kolina i dr Mire Kolin - Vrabič, koji su obilazili ranjenike i pružali im pomoć.²⁸

U istočnoj i južnoj Srbiji partizanski odredi su imali lekare koji su se brinuli o ranjenicima i bolesnim: dr Boško Vrebalov u Požarevačkom odredu do maja 1943, kada je uhvaćen od pripadnika Nedićevih formacija, i dr Ivko Đolović, u Boljevačko-knjaževačkom odredu, koji je povremeno obilazio i ranjenike Svrljiško-nišavskog odreda. Dr Vrebalov je kontrolisao izgradnju prve dobro kamuflirane zemunice u proleće 1943. u selu Mišljenovcu, obima 3 x 3 metra, s tri ležaja, grejanjem i ventilacijom. Za vreme bugarsko-nedićevske ofanzive, februara 1942, ranjenici Svrljiškog odreda razmešteni po planinskim pojatama, bez hrane i lekova, po strahovitoj zimi, bili su osuđeni da umru. Ranjenici su prepuštani sami sebi jer partizani nisu imali gde da ih sklone. Pohvatani ranjenici su uglavnom streljani. Dr J. Kašiković i dr Olga Janežić obilazili su ranjenike smeštene na Babičkoj planini u manastiru Sveti Jovan. Ozrenski, Rasinski, Toplički, Kukavički, Babički, Crnotravski, Jablaničko-pasjački odredi koji nisu imali bolnice, ostavljali su ranjenike u zabačenim selima Rađana, Pasjače, Jastrepca, skrivajući ih po stočarskim kolibama. Ranjenici su ostavljani i u

²⁷ Isto, 238.

²⁸ Isto, 239.

napuštena rudarska okna. Na osnovu stečenog iskustva težilo se dekoncentraciji ranjenika na što više mesta a od leta 1942. počelo je sa izgradnjom tajnih zemunica. Koristile su se i ilegalne veze sa gradovima radi lečenja ranjenika i bolesnih. Zemunice su postojale u Crnoj Travi, Jastrepcu, na Radan-planini i drugim mestima. Zarobljene ranjenike četnici su predavali Nemcima, koji su ih streljali, odvodili u Norvešku ili Nemačku, u logor „Crveni krst“ kod Niša ili streljali na niškom stratištu „Bubanj“. U istočnoj i južnoj Srbiji radili su dr Martin Kolb, dr Boško Vrebalov i dr. Ivko Đolović. Računa se da je u toku 1942. na području Topličko-jastrebačkog, Jablaničko-kukavičkog, Rasinskog, Crnotravskog i Ozrenskog odreda bilo 150-200 ranjenika, a u toku 1943. (bez brigada) nešto preko 260 ranjenika i oko 100 bolesnika.²⁹⁾ .

Lekari su u odredima obučavali bolničarke, podučavali seljake u higijeni, upozoravali na preventivne mere radi sprečavanja zaraznih bolesti. Vašljivost u boraca bila je prilično raširena 1942-1943. i suzbijana parenjem odeće i rublja u tzv. srpskim buradima.

Sa stabilnijom oslobođenom teritorijom na jugu počele su da se stvaraju stalne vojne bolnice u kojima su lečeni ranjenici i bolesnici: Jablanička na planini Radan i Jastrebačka na padinama planine Veliki Jastrebac. U Jablaničkoj bolnici radio je kao hirurg dr Voja Stojanović. U novoformiranim brigadama 1943. stvoren je brigadni sanitet. Za referenta saniteta 1. šumadijske brigade postavljena je dr Mira Vrabič, a za referenta saniteta 1. južnomoravske brigade dr Draginja Dunja Perišić.³⁰⁾

Kukavička bolnica formirana je maja 1944. na planini Kukavici. U njoj su sem ranjenika lečeni i borci bolesni od trbušnog tifusa i šuge.

Zapadni saveznici su od aprila 1944. počeli avionima dostavljati pomoć u sanitetskom materijalu na području Crne Trave. Maja 1944. engleska misija je donela sa sobom plazmu, gips, zavoje. Od marta do avgusta 1944. u Srbiju je iz Barija upućeno 58 kanti sanitetskog materijala i jedan paket špriceva. Deo sanitetskog materijala dobijen je i prilikom razoružanja Bugara kod Sokobanje septembra 1944. godine. Jula 1944. sa aerodroma Kosančić započela je evakuacija ranjenika za Bari (70 ranjenika). Sa nekoliko aerodroma jula, avgusta i septembra evakuisano je oko 1.020 ranjenika, ali je posle oslobođenja Beograda potreba za upućivanjem ranjenika u Italiju otpala. Ranjenici su evakuisani sa aerodroma Kosančić, Sokobanja, Bojnik, Miroševci, Avdilovac i Šljivovica.³¹⁾

Partizanski sanitet ima srodna obeležja i u Vojvodini, ali i upadljive osobenosti određene uslovima ratovanja u ravničarskom kraju. U partizanskim odredima Vojvodine 1941. i 1942. postojao je trupni sanitet u vidu bolničarki obučениh na kratkim kursovima. Ranjeni

Isto, 243.

³⁰⁾ Isto, 244-5.

³¹⁾ Isto, 259.

partizani lečeni su, kao i u Srbiji, uz pomoć lekara - aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u selima ili obližnjim gradovima. Fruškogorski odred je maja 1942. stvorio partizansku ambulantu, u kojoj su lečeni laki ranjenici i bolesnici, koji su smešteni pod šatorima i ležali na slamaricama. Avgusta 1942. formirana je prva partizanska bolnica u Sremu, sa dva odeljenja: internim i hirurškim, pod šatorom i u jednoj kolibi napravljenoj od drveća i pokrivenoj senom, sa dr Dušanom Savićem kao upravnikom. Ranjenici su skrivani po bazama u fruškogorskim selima. Smeštaj i lečenje ranjenika po kućama bilo je više nego rizično, jer su u naseljima bile stacionirane okupatorske jedinice i organizacije „Kulturbund“, „Dojče manšaft“, „Ustaška mladež“, „Ustaški tabor“. Uz sav rizik, narod je ipak po kućama skrivao, lečio i negovao ranjene i bolesne partizane. Maja 1942. u selu Mandelosu izgrađeno je prvo tipsko sklonište za oko 35 ranjenika, kakva su kasnije građena po celom Sremu (u vidu podzemnog cik-cak rova širokog oko 1 metar a visokog 1,8 m). Sklonište je kasnije poslužilo kao obrazac organizacije vojno-pozadinskih bolnica. Novembra 1942. obrazovana je i druga partizanska bolnica - P (Posavska), čiji je upravnik bio dr Radoslav Pejaković.³² Po stvaranju brigada u istočnoj Bosni formiran je brigadni sanitet.

Partizanska prosveta i kultura

Komunisti su pre rata izgrađivali kulturnu politiku koja je duhovno pripremala buduću revoluciju. Uoči rata ovaj „kulturni front“ već je bio pripremljen. Činili su ga umetnici, amateri, entuzijasti među mladima svih slojeva, a u narodu guslari. Nadvlađivala je mobilizatorska uloga, političko-propagandistički ciljevi u službi Partije, kao revolucionarne avangarde, borba za ljude, osvajanje političkog prostora, odgovor na antikomunističku propagandu.

Političko osveščivanje teklo je uporedo s prvim susretom omladine i žena s knjigom, novinama, improvizovanim pozorištem. Na čitalačkim časovima sticana su nova saznanja i šireni vidici. Širio se krug korisnika kulturnih vrednosti (novina, knjiga, priredbi) u zemlji u kojoj je gotovo pola stanovništva bilo nepismeno i čamilo u mraku neznanja i zaostalosti.

U odredima je postojala glad za knjigama, kojih nije bilo ili ih je bilo više nego malo. Štab Kragujevačkog NOP odreda 5. septembra 1941. u izveštaju Glavnom štabu Srbije konstatuje da bi četama trebalo pribaviti knjige. U 2. Šumadijskom NOP odredu određeni su četni bibliotekari koji su brinuli o knjizi i čitanju. Borci Trnavske čete Čačanskog NOP odreda su u svom redovnom dnevnom rasporedu rada jedan čas posvećivali čitanju, a pola časa učenju pesama. Nabavka nove knjige je važan događaj, koji Dragojlo Dudić nije mogao da ne zabeleži

³² M. Funtek, Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama u narodnooslobodilačkom ratu Vojvodine 1941-1945, n.d., 337-8.

u svom dnevniku 1. avgusta.³³ Kraljevački partizanski odred je 1941. u svojoj komori imao dva sanduka knjiga koje je čuvao kao najvažniju stvar.

Milosav Bojić iz Posavskog partizanskog odreda zabeležio je fenomen čitanja u odredu, po kružocima, sa proradom tekstova. Čitalo se i vežbalo s puškom; čitalo se i raspravljalo. Bojić upoređuje „šumu" sa školom.³⁴ Knjige su najčešće tematski bile posvećene oktobarskoj revoluciji, narodnim junačkim pesmama, socijalnoj literaturi, srpskoj klasici. Najomiljenija knjiga je „Kako se kalio čelik" Ostrovskeg, čiji je glavni junak Pavle Korčagin postajao prototip junaka. Mnogi partizani služili su se nadimkom Korčagin. Okružni komitet KPJ za Toplicu stavlja do znanja Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju 1. avgusta 1941. da će štampati 1.000 primeraka pesme „Starac Vujadin", 500 primeraka „Ratna drugarica", „Boj na Čegru", „Dolores" i „Oružani odredi" od Lenjina, šta je samo po sebi pokazatelj što se čitalo. Požarevački partizanski odred javlja PK KPJ za Srbiju 23. marta 1942. da su umnožili prvu glavu Istorije SKP (b), u 60 primeraka.³⁵ U pitanju je „sveta knjiga" koja je imala poseban tretman prilikom čitanja i razrade tematike, jer se prema njoj ispoljavao gotovo religiozan odnos.

Vladao je polet u savlađivanju svih zadataka u oblasti prosvete i kulture. Svaki borac je pokušavao da nešto napiše, ispriča, recituje, pa i učestvuje u izvođenju skeča. Bili su, na drugoj strani, zastupljeni svi oblici prosvetno-kulturnog rada: kursevi za nepismene, grupno čitanje knjiga, nastupanje diletantskih grupa, muzičke tačke, recitacije. Partija je brinula o uređivanju novina, analfabetskim tečajevima, organizovanju

³³ D. Radišić, *Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1988, 64.

³⁴ M. Bojić, *Zapisi o mojoj četi*, Beograd, 1969, 21 - U hronici o Posavskom NOP odredu Bojić piše: „Učili su i pevali borbene i stare narodne pesme, izdavali zidne novine, učili da što brže rasklope mitraljez i bace bombu. Uglavnom su svi pročitali knjigu Nikolaja Ostrovskeg 'Kako se kalio čelik'. Svaki bataljon ili četa imali su po jednog odvažnog i hrabrog mladića sa nadimkom 'Korčagin'.

Dosta su česti bili teoretski sastanci. Na njima su proradivani razni materijali, kao na primer: 'Istorija SKP(b)', Segalov 'Razvitak društva', 'Osnovi lenjinizma', 'Nacionalno pitanje', Lenjinova 'Država i revolucija', itd. Komunisti su zaduživani da pročitaju pojedine knjige i da na sastancima boraca u desetini i vodu prepričaju najvažnije delove. Borci su voleli da čuju odlomke iz knjiga 'Mati' od Gorkog ili 'Kako se kalio čelik' od Ostrovskeg. Rado su slušali stihove iz Njegoševog 'Gorskog vijenca', zatim pesme Jovana Jovanovića Zmaja, Vojislava Ilića, Petra Preradovića, Franca Prešerna, Đure Jakšića i drugih.

Svaki bataljon je imao radio-aparat na baterije i zaduženog borca, obično studenta, koji je slušao vesti Radio-Moskve i Londona, beležio ih i sa političkim komesarom se dogovarao šta od toga da prekuca i umnoži na šapilografu i podeli po desetinama. Prepisivani su najvažniji delovi iz 'Biltena' Glavnog odnosno Vrhovnog štaba i umnožavani. Najčešće su to bili izveštaji o akcijama partizanskih odreda u ostalim delovima Jugoslavije.

Krajem avgusta u 1. bataljonu je pored zidnih novina, pokrenut list 'Posavski partizan'. On se pojavljivao na svakih 10-15 dana. Izdato je 5 brojeva u 70 primeraka. List su uređivali: Jovan Popović, Čeda Minderović, Milorad Gajić, Milorad Pavlović i drugi. Najviše saradnika se nalazilo među borcima". - Navedeno prema Milosav Bojić, *Posavski NOP odred*, Beograd, 1987, 318.

¹ D. Kilibarda, *Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme II svetskog rata*, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1977, 204-207.

priredbi za narod. Partija je ovu vrstu delatnosti posmatrala kao najznačajniji oblik menjanja svesti, podsticanja na borbu, podržavanja revolucionarnih promena. Komesari su bili pokretači kulturnog života i prosvetavanja naroda i boraca. Na savetovanju na Bukulji avgusta 1943. istican je značaj ovog rada, naročito izučavanje geografije i istorije sa stanovišta borbe za nacionalno oslobođenje.^{36'}

Mase nepismenih boraca počele su da savlađuju pismenost pristupanjem odredu. Borba sa nepismenošću nastavila se u toku celog rata. Analfabetske tečajeve vodili su učitelji, đaci, studenti. Kurseve su posećivali omladinci, žene, stariji građani koji nisu bili u vojsci. Opismenjivanje boraca ostvarivano je u okviru odreda, odnosno brigada. Krajem 1943. i u 1944. samo na teritoriji leskovačkog okruga radilo je oko 80 tečajeva za odrasle sa 1.500 polaznika. Samo u Toplici je na analfabetskim tečajevima oktobra 1944. obuhvaćeno oko 4.133 polaznika. Za rukovodiocce ovih tečajeva osposobljeno je 110 rukovodioca. Opismenjivanje je obuhvatalo čitanje i pisanje, sa savlađivanjem osnovnih računskih radnji. Okružni komitet Leskovac organizovao je prvo savetovanje „naprednih i odanih prosvetnih radnika revoluciji“ krajem 1943, a prvi tečaj za učitelje je održan u selu Slavnik u trajanju od 15 dana decembra 1943. godine.^{37'} Na pedagoškim savetovanjima „prevašpitavani“ su stari učitelji.

Kulturna delatnost u Užicu bila je tematski raznovrsna, višestrana (dramska, muzička, likovna aktivnost), na dosta visokom nivou, nezavisno od politički utilitarne umetnosti i borbenog mobilizacionog smisla poruka i svih kulturnih manifestacija, koja je davala poseban ton partizanskoj prestonici. Iza svega je stajao CK KPJ i agitpropi Užica i PK KPJ za Srbiju, sa nizom uticajnih partijskih rukovodilaca koji su se od ranije zanimali kulturom i kulturnom politikom (Mitro Đilas, Dušan Nedeljković, Vlado Dedijer, Jurica Ribar, Marijan Stilinović i drugi). Takav nivo i masovnost narodnooslobodilački pokret neće postići do Bihaća i formiranja Kazališta nacionalnog oslobođenja, bar u dramsko-recitatorskoj sferi. U Užicu je prvi put u narodnooslobodilačkom ratu došlo do okupljanja i koncentracije toliko umetničkih ličnosti (dramaturga, kompozitora, likovnih umetnika, glumaca itd.).

Prikazivala su se i igrala dela s patriotskom vokacijom, satire na bivše vreme i društvo u prošlosti, dela bliska narodu i njegovim shvatanjima. U Valjevskom NOP odredu prikazivao se „Jazavac pred sudom“ Petra Kočića i „Podvala“ Milovana Glišića.^{38'}

Omladinski hor, recitatori i orkestar za igru u Užicu postojali su u predratnoj gimnaziji i Učiteljskoj školi. Omladinski hor je revolucionarnim pesmama nastupio u Užicu 28. septembra 1941. u velikoj sali Sokolskog doma. U Užicu je nastala i Umetnička četa, sastavljena od užičkih omladinaca, učenika Gimnazije i Učiteljske škole, radničke

³⁶⁾ Isto, 212.

³⁷⁾ Isto, 253, 257.

³⁸⁾ Đ. Radišić, n.d., 76.

omladine, članova vojne muzike bivše Jugoslovenske vojske i izbeglica. Četa se vodi pod raznim nazivima: Kulturno-umetnička grupa, Umetničko partizansko pozorište, Umetnički partizanski odbor u Užicu, Umetnička sekcija, ali, prema Đ. Radišiću najadekvatniji je naziv „Umetnička četa“. Komandir čete bio je Velibor Veljić, a politički rukovodilac Filip Marjanović. Bila je sastavni deo Užičkog partizanskog odreda, a politički vezana za Agitprop Mesnog komiteta, s tim što je 0 njoj brinuo i Agitprop Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ova četa obezbeđivala je kulturni život u gradu. Umetnička četa sastojala se iz dramske grupe, orkestra (duvačkog, salonskog, malog zabavnog 1 narodnog) i hora (muški, veliki mešoviti i recitativni hor). Pored klasične i zabavne muzike, izvođene su i revolucionarne pesme, ruske narodne pesme, završni hor iz opere „Nikola Šubić Zrinjski“. Na repertoaru hora nalazile su se revolucionarne pesme („Internacionala“, „Bilećanka“, „Budi se istok i zapad“, „Hej Sloveni“, „Partizanska“, „Oj Srbijo“, „Lenjinov posmrtni marš“ itd). Recitatorski hor istupao je sa pesmama Alekse Santića, Jovana Jovanovića Zmaja, narodnim pesmama („Početak bune protiv dahija“)³⁹⁾

Dramska grupa Umetničke čete izvela je dramu Branislava Nušića „Knez Ivo od Semberije“, dramtizacije romana Ostrovskeg „Kako se kalio čelik“, „Mati“ Karela Čapeka i „Početak bune na dahije“, narodne pesme, koja je osavremenjena i prikazivana pod nazivom „Buna na dahije 1941. godine“. U komadu, krajnje aktuelizovanom, pojavljuju se četiri dahije: Dankelman (general, nemački vojni zapovednik), Nedić Alija, Zmija Ljotić i Košta Pećanac. Komad je označen kao „Komad u 1. činu po narodnoj pesmi“. Imao je najviše uspeha kod publike, jer je narodna pesma bila bliska slušaocima i gledaocima, unošenjem savremenih motiva i ličnosti. Pored dramskih dela ili dramtizacija, pa i ambicioznih ideja da se pripremi za izvođenje Geteov „Egmont“, davao se sa dosta uspeha „Vrabac“, pesma u kojoj se na duhovit način tumačila politička situacija (o Dankelmanu i Draži Mihailoviću itd.)⁴⁰⁾

Najveća priredba izvedena je u čast godišnjice oktobarske revolucije u svečano dekorisanoj sali, sa pevanjem „Internacionale“, prvim izvođenjem „Partizanskog marša“ Fridriha Emanuela, dramtizacijom „Kako se kalio čelik“, lirskim tekstom o Sovjetskom Savezu i pesmom Isaka Dunjajevskog „Široka strana...“

Krajem septembra 1941. slikar Dragoljub Vuksanović je po dolasku u Užice počeo da radi u Agitpropu Mesnog komiteta. Početkom novembra u Užicu su se našli Pivo Karamatijević i Bora Baruh, iz Kosmajskog odreda. Oni su priredili izložbu povodom proslave oktobarske revolucije u maloj sali Sokolskog doma, otvorenu do 16. novembra 1941. Izložba je kasnije prenetu u Požegu, Čačak, Ivanjicu i Bajinu

³⁹⁾ Đ. Radišić, Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941. godine, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 403.

[^] Isto, 408-9.

Baštu. Slikari su radili i plakate: Vuksanović je izradio plakat „Juriš" i „Ja se borim, a ti?" Karamatijević i Baruh su posle eksplozije u fabrici oružja u Užicu napravili veliki plakat sa tekstom Mitre Mitrović „Pazi, petokolonaš vreb"!⁴¹

Za užičku fazu je karakteristična i velika izdavačka delatnost, jer se radilo o centru revolucije. Tako je izašlo 15 brojeva „Vesti", 19 brojeva „Borbe" 2 broja „Omladinske borbe", 5 brojeva „Biltena Vrhovnog štaba NOPOJ-a". Informativne listove i „listiće" izdavali su i čete. Oraška četa 2. šumadijskog NOP odreda izdavala je list „Srpski partizan" obima 16 stranica, a 2. resavska i Moravska četa istog odreda izdavale su vesti na vlaškom. „Vesti" štaba odreda izlazile su u Rači, a uređivao ih je učitelj i pesnik Vukajlo Kukalj. Pored informativnih sadržaja, list je u svakom broju donosio po neku partizansku pesmu i po nekoliko stihova Zmaja i Dure Jakšića. Đorđe Radišić za pojavu „Posavskog partizana", lista 1. čete Posavskog NOP odreda, vezuje početak stvaranja nove, partizanske literature^ U „Posavskom odredu" su se borili Koča Popović, Jovan Popović i Čedomir Minderović, što je uticalo i na književne priloge u „Posavskom partizanu".⁴²

Mnogi nepoznati a obdareni borci napisali su pesme koje su postale jedne od najpopularnijih pesama koje su se čule u Užičkoj republici. Miodrag Tatović, radnik iz Ljiga, u šumi kod sela Robaje, napisao je pesmu koja je počinjala stihom „Partizan sam, tim se dičim...", koja se pevala na melodiju ruske pesme „Branićemo zemlju", a užički borac Velimir Joksimović objavio je u zidnim novinama pesmu u narodnom desetercu „Podigla se užička nahija". U mnogim ustaničkim jedinicama stvarani su horovi, kao u Posavskom odredu, koji je brojao oko 40-ak boraca, u Valjevskom i Mačvanskom odredu. Priredbe ili partizanski mitinzi „bili su svojevrсни oblik kulturnog iskazivanja pred narodom i saborcima, najčešće sastavljen od recitacija i horskih pesama, sa kratkim igrokazom, obično nekim aktuelnim skečom. Pre skromnog repertoara ovih priredbi komesar jedinice objašnjavao je narodu ili borcima političku situaciju i ciljeve partizanske borbe.⁴³ Priredbe su imale naglašenu političku notu. Izvođači su obično bili ljudi koji su se profesionalno bavili književnošću ili nekom granom umetnosti pre rata (muzikom, slikarstvom, novinarstvom), radnici iz predratnih umetničkih družina koje su nastajale u okviru radničkog pokreta, talentovaniji đaci, radnici, seljaci. Među komandantima i komesarima bilo je kulturnih radnika i umetnika: Čedomir Minderović, Jovan Popović, Koča Popović, Đorđe Jovanović, Tanasije Mladenović i drugi. Uvodničar „Posavskog partizana" je u svom prvom broju pisao: „u šumi se danas pribira sloboda da preduzme svoj pobedonosni pohod po celoj zemlji. U šumu je pribegla i kultura, jer bratska saradnja hitlerovskih

⁴¹ Isto, 412.

⁴² Đ. Radišić, Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1988, 65-66.

⁴³ Isto, 67.

žbirova i domaćih slugu nastoji da zbriše sve tragove te omražene stvari - kulture".⁴⁴

Celokupnu aktivnost organizovali su i usmeravali agitprop organi partijskih rukovodstava. Sedište Okružnog komiteta, Agitpropa CK KPJ i redakcije „Borbe“ nalazilo se u užičkom hotelu „Palas“.

Na slobodnoj teritoriji otvoreni su domovi kulture: u Užicu (u bivšoj Sokolani), Čačku, Bajinoj Bašti, Loznici; najviše ih je bilo na jugu Srbije, s tim što su smeštani u privatnim zgradama, kafanama i drugim zgradama, pod imenom omladinskih domova.

Partizanska radio-stanica „Šumadija“ prvi put se oglašila krajem septembra 1941. godine. Napravljena je od delova nemačkih telegrafskih stanica, zarobljenih početkom septembra 1941. godine. Isprobana je u Stolicama, a prvi spiker je bio Isa Brdarić. Oglašavala se rečima: „Čujte, čujte, čujte... govori prva narodnooslobodilačka stanica“ (u dokumentima je nazivaju radio-stanica „Šumadija“). Glas joj se prostirao kružno od 150 do 200 km. Prvih dana oktobra emitovala je iz sela Tolisavci, između Krupnja i Bele Crkve, a od kraja oktobra prenetu je u Užice, gde je radila sve do 27. novembra 1941. Sa redovnim emisijama radio-stanica je počela tek 12. novembra 1941. godine, s programom od 20 minuta i sadržajem posvećenim aktuelnim vojno-političkim događajima. Nemci su u Zemunu smestili „provokatorsku“ radio-stanicu, koja se izdavala za partizansku, počinjući emisije sa „Smrt fašizmu - Sloboda narodu“. „Borba“ je 22. novembra 1941. prenela saopštenje Vrhovnog štaba NOPOJ da je ova stanica „delo provokatora u službi fašističkih okupatora, koji pokušavaju gnusnim, nespretno zamaskiranim lažima, klevetama i provokacijama da pokolebaju poverenje srpskog naroda u partizanski pokret“.⁴⁵

Kolaboracionistički „Apel srpskom narodu“ nije ostao bez odjeka intelektualaca - komunisti. „Društvo srpskih pisaca i umetnika antifašista“ uputilo je sa Rudnika, 14. avgusta 1941, proglas srpskom narodu. Ni danas se ne zna ko je sačinjavao ovo „Društvo“, a nije utvrđeno ni ko je napisao proglas. U proglasu se polazi od toga da je srpski narod „porobljen i obeščašćen“, ali da su srpski pisci i umetnici progresivno opredeljeni pošli s narodom u borbu („u šumu“), „dvostruko naoružani: perom i puškom, kičicom i bombom...“ U vezi sa „Apelom“ se kaže: „Najnoviji apel upućen tebi, srpski narode, tobože protivu komunističkih sabotaža i zločina - shvati onako kako jedino i može da se shvati: shvati ga kao poslednji trzaj jedne smrtno ranjene zveri“. Za potpisnike „Apela“ kaže se da su u pitanju „oni isti kojima su Hitlerovi komesari dali i uhljebije... oni isti koji su izdavali neprijatelju sve ono što je moglo da bude prepreka njegovim zločinima“, mada je, kaže se, bilo i onih koji su „prosto morali da potpišu tu mistifikaciju...“⁴⁶

⁴⁴ Tsto, 72.

⁴⁵ M. Marić, Prva slobodarska radio-stanica u okupiranoj Evropi, Užički zbornik 2/1973 203-206.

⁴⁶ Đ. Radišić, n.d., 73; D. Kilibarda, n.d., 309-11.

Prosvetna i kulturna aktivnost, tako snažno i masovno razvijana na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, nastavljena je u smanjenom intenzitetu i na jugu i istoku Srbije, jer predstavlja sastavni deo narodnooslobodilačke borbe u političko-mobilizatorskom i u prosvetno-emancipativnom smislu. Ona se nije mogla ostvariti bez razvijene izdavačke delatnosti, kojoj je KPJ od svog osnivanja pridavala izuzetan značaj. Vojne jedinice su 1941. izdavale 28 listova, 1942 - 5, 1943 - 8, 1944 - 34 i 1945 - 31, a vojno partijsko-politički organi 1941 - 5 listova, 1942 - 5, 1943 - 5, 1944 - 31 i 1945 - 40 listova. KPJ za Srbiju je izdavala više listova. „Zato materijal radimo i na običnom indigu - piše Moma Marković za Požarevački odred 1942. godine - pa i rukom pišemo, samo da bi na vreme bez i dana zakašnjenja, narod bio obavešten“.⁴⁷¹

Kraće ili duže vreme izlazili su: „Glas ustaničke Šumadije“, organ OK Arandjelovca i Mladenovca, „Antifašistički omladinac“, organ omladine Kraljeva, „Bilten narodnooslobodilačkih odbora“ - Arandjelovac, „Toplički partizan“, „Jastrebac“, „Partizanske novine Timočke krajine“, „Obaveštenja“ - Niš, „Vesti“ - Crna Trava, „Partizan“ - Valjevo, „Glas“, organ JNOF-a Srbije, „Partizanske novine“ i dr. Izdavane su i džepne novine. „Glas ustaničke Šumadije“ pojavio se krajem 1942. godine, u novembru, ali je brzo postao i list Okružnog komiteta Mladenovca. Tim povodom je Okružni komitet Arandjelovca pisao, januara 1943. godine, Pokrajinskom komitetu: „Sporazumeli smo se sa drugovima iz Okružnog povereništva Mladenovca i drugovima koji rade na terenu Kragujevca, da 'Glas ustaničke Šumadije' bude zajednički list. Oni su nam obećali saradnju u tom pravcu“.⁴⁸¹

Centralni list za Srbiju je „Glas“, organ JNOF-a. Počeo je ilegalno izlaziti 30. avgusta 1942. godine u Beogradu, gde su štampana 4 broja, a zatim u Gornjem Tatovcu, na slobodnoj teritoriji Toplice i po oslobođenju Srbije u Beogradu. Urednici „Glasa“ su bili Mirko Tomić i dr Blagoje Nešković, a kasnije Petar Stambolić, Moma Marković i Dragi Stamenković. List je izlazio obično u 400 primeraka, a davao je pregled ratnih događaja, analizirao kvislinško-okupatorske politike, pisao o formiranju organa vlasti. Važno mesto su zauzimali i prosvetno-kulturni problemi. Književni prilozima su redovno objavljivani od početka 1943. godine. „Pozdrav Nazoru povodom njegovog dolaska u partizane“; „Nazor, pesme: drug Tito, Mitraljeza“; M. Orlić „U verigama“ (pesma); pesma Miloša Savkovića posvećena Prvom šumadijskom bataljonu; pesma Jelene Četković „Iza rešetaka“, u kojoj su opevana mučenja u okupatorskim mučilištima.⁴⁹¹ O prosvetno-kulturnoj politici okupatorsko-nedićevskog režima u „Glasu“, broj 1/1943. u članku „Štuka - kultura“, kaže se: „Oni se sami (fašisti - prim. DK) bezočno izvikuju za 'čuvare' naših kulturnih tradicija a tek su sami besni privesak

⁴⁷¹ M. Marković, *Ratna pisma*, Požarevac, 1961, 144.

⁴⁸¹ D. Kilibarda, n.d., 326.

⁴⁹¹ „Glas“ 1943/1944; D. Kilibarda, n.d., 327.

tuđinskih nasilnika". Nedić, kako se kaže u članku, izgrađuje kulturu „izbegavajući sve one pojave i ličnosti iz naše književnosti koje nose pečat izrazitog slobodarstva". List je ukazivao ko su „izdajnici u oblasti prosvete i kulture". „Srpski kulturni radnik koji ne vodi borbu protiv hitlerovskih dželata i njihovih nedićevskih prirepaka je objektivno izdajnik. Sva ova gomila pisaca (Nedićevih pristalica) izdajnički se drži prema našoj istoriji u cilju da se pokaže: koliko je naš narod naučio da bude miran i u ropstvu da bude pseći poslušan okupatoru".⁵⁰

U toku 1943. izlazili su: „Partizanske radio novine" i „Partizanske radio vesti", organ NOO Kragujevca; „Jastrebac", list Jastrebačkog partizanskog odreda; „Nikodije Stojanović Tatko", „Jastrebački partizan", list istog odreda, „Slobodna Srbija", organ OK-a Čačka, „Kosmajac", organ Kosmajske brigade, „Jedinstvo", organ omladine Šumadije, „Jablaničanka u borbi", organ AFZ-a Jablanice, „Omladinske misli", USAOS Zaječara.⁵¹

Broj listova se u 1944/1945. godini povećao: „Mladi borac", organ USAOS-a Srbije, „Pionir", organ pionira, „Vesti" (izdaju okružni NOO odbori Leskovca, Valjeva, Mladenovca i Glavni NOO Srbije), „Toplički omladinac", list USAOS-a topličkog okruga, „Slobodna Srbija", glasilo NOO Gornji Milanovac, „Jastrebački brigadir", list Jastrebačke brigade, „Jedinstvo", list USAOS-a Šumadije, „Borba", organ KPJ, „Politika", „Udarnik", list Beogradske udarne grupe, „Toplički delegat", list topličkih delegata 24. divizije, „Sloboda", organ ONO Požarevac, „Mladi antifašista", organ USAOS-a Leskovca, „Jedinstvo", USAOS Zaječara i Kruševca, „Glas Podrinja", organ OK-a Šabac itd.⁵²

Listovi su bili pod kontrolom Partije, koja je ocenjivala i njihovu idejno-političku stranu. Okružni komitet Požarevca je 13. oktobra 1943. godine uputio kritiku Kosmajskom odredu u kojoj stoji: „List je vrlo slab i nije partizanski". Zatim se navodi da list treba da sadrži: „političke članke, vojne članke za podizanje partizanskog vojnog znanja, iskustva iz partizanske borbe, članke o ulozi partizanske borbe, kritički osvrt na partizansku borbu, značajne akcije i članke posvećene palim borcima".⁵³ Partija je organizovala u toku rata kurseve za dopisnike u vidu „konferencija" na kojima su razmatrana pitanja dopisničke službe.

Prvi broj „Mladog borca", organa USAOS-a, štampan je januara 1944. godine. U redakciji lista su radili Dragi Stamenković, Radovan Pantović i Vuksan Bulatović, a saradnici su bili članovi SKOJ-a, rukovodioci okružnih i sreskih komiteta i rukovodioci SKOJ-a iz brigada. List je prvo štampan u selu Vujanovu, zatim u Plavcu i najzad u selu Ivanji, okrug toplički. Septembra 1944. godine kao urednici lista su radili i Dobrica Ćosić, Zoran Žujović i Milorad Panić Surep. O pripremama za izdavanje lista Dragi Stamenković je pisao Pokrajinskom

⁵⁰) „Glas", 6/1943- Isto.

⁵¹) D. Kilibarda, n.d., 328; M. Matic, n.d. 181-210, 362^176.

⁵²) D. Kilibarda, n.d., 329.

⁵³) Isto.

komitetu: „Ja sam uz pomoć organizacije skupio članke za prvi broj omladinskog lista 'Mladi borac' i on će za koji dan izaći, poslaću vam ga. Oseća se velika potreba za jednim omladinskim listom. List neće nositi naziv ko ga izdaje, već će nositi naziv USAOJ-a. Mišljenja smo da će list imati dopisnike i moći će da izlazi svakog meseca. Štampaće se ovde (u selu Vujanovu) i slaćemo ga u okolne okruge. Ja predlažem da prvi broj lista ako se vi slažete, bude proglašen kao organ USAOS-a za čitavu Srbiju i da se štampa u štampariji 'Glasa' i da se ovde uređuje”.⁵⁴

U sastavu odreda nalazili su se muzičari i pozorišne grupe. Pozorišne grupe postojale su u Leskovačkom, Babičkom i Jablaničkom odredu. Na jugu Srbije prikazivani su polovinom 1942. i u drugoj polovini 1942: „Jazavac pred sudom”, „Analfabeta”, „Vlast”, „Prst pred nosom”, čitan partizanski Vrabac. Pozorišne grupe formiraju 1944. i udruženje učitelja na teritoriji leskovačkog okružnog komiteta.

Borci u odredima nadmetali su se da što više savladaju materijal, a neki su čak i patili zbog zaostajanja ili slabijeg pamćenja. Borac Požarevačkog odreda „Veljko Dugošević” pisao je 1942. godine: „Ja sada kada legnem da spavam stalno se prevrćem kako ću više da naučim i kako li ću i ja da stignem ove drugove što ovako lepo znaju”. Jedan rukovodilac partijskog kursa piše da „uvida da se drug Vardarac jede od muke što slabo pamti”.⁵⁵

Pokrajinski komitet KPJ je u prvoj polovini 1943. tražio organizovanje sistematskih 10-15 dnevnih kurseva na teritoriji čitave Srbije preko okružnih komiteta. Plan ideoloških kurseva stvarao je Pokrajinski komitet. Požarevački OK Partije i SKOJ-a organizovao je u drugoj polovini 1943. štampanje više dela: edicija „Komsomolac” u vidu 10 brošura, umnožena su dela Svetozara Markovića, Vase Pelagića („Umovanje zdravog razuma”), „Pogibija Pariške komune”, „Manifest komunističke partije”, Georgi Dimitrov, „O kadrovima”, A. Zorin, „Materijalističko shvatanje istorije”, „Naša pesmarica” sa notama.⁵⁶ Seminari su se održavali na teritoriji OK Leskovac, na teritoriji Crne Trave, na teritoriji okružnih komiteta Cačak i Kruševac, na teritoriji Šumadije (Arandelovac, Kosmaj), okružnog komiteta Valjevo, Puste Reke i Jablanice, Toplice (niži i viši). Pitanju teorijskog rada i kurseva posvećen je deo savetovanja za Timok i Krajinu jula 1943. godine.

Borci Druge južnomoravske brigade koristili su za proradu materijala predah ili logorovanje. Štab brigade izvestio je Pokrajinski komitet da se izučavaju: prakomunističko doba, ropstvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam - komunizam; kako se razvija društvo; komunistička partija, boljševička partija, diktatura proletarijata, partija i radnička klasa, strategija i taktika, nacionalno pitanje. Predmet prorade bila su i sledeća dela: Marks-Engelsov „Komunistički manifest”,

⁵⁴) Isto, 332.

⁵⁵) Isto, 222.

⁵⁶) Isto, 233.

Segalov udžbenik političke ekonomije, dela Lenjina i Staljina, istorija narodnooslobodilačke borbe, stahanovski pokret u SSSR-u.⁵⁷⁾

Oslobođena teritorija na području Okružnog komiteta za Leskovac: Pusta Reka, Jablanica, Crna Trava i Porečje 1943. omogućavala je veći razvoj narodnooslobodilačkih odbora, pa i prosvetno-kulturne aktivnosti. Na području Puste Reke i Crne Trave pojavile su se u drugoj polovini 1943. prve partizanske škole. Novembra 1943. otvorena je i škola u Velikoj Plani (Toplica). U mnogim selima na teritoriji ovih komiteta radile su u jesen 1943. i u toku 1944. osnovne škole. Učitelji za partizanske škole osposobljavani su na tečajevima. Prvih meseci 1944. radilo je na teritoriji Srbije oko 50 partizanskih škola. Prema D. Kilibardi, računaljke su zamenjivale nanizane šišarke, kredu ugljen, školsku tablu obična daska.⁵⁸⁾ Predratni udžbenici su korišćeni uz izmene koje su unosili učitelji u skladu sa novim duhom, načelima i vrednosnim sistemom narodnooslobodilačke borbe. U radu prosvetnih organa narodnooslobodilačkog pokreta značajnu ulogu je imalo Uputstvo Povereništva za prosvetu NKOJ-a od 13. maja 1944. godine, koje je u prvi plan stavljalo opštenarodno prosvetovanje, školstvo i kulturnu aktivnost. U nastavi su uveliko korišćeni sadržaji iz partizanske štampe, naročito omladinske. Udžbenici okupatora i kolaboracionističke vlasti su bili neprihvatljivi, a predratni su cenzurisani i korigovani saglasno novim vrednostima.

Administrativna reorganizacija Nedićeve Srbije - koncepcija zadružne države

Srpska kvazidržava zasnivala se na nemačkoj podršci i oružanoj sili u vidu uniformisane Srpske državne straže, podeljene na tri glavne grane: Gradsku državnu stražu, Poljsku državnu stražu, i Graničnu državnu stražu. U sklop ove službe ulazile su i vatrogasne jedinice na celoj državnoj teritoriji. Srpska državna poljska straža imala je gotovo istovetnu ulogu u državnoj upravi kao bivša žandarmerija.⁵⁹⁾ Ova formacija odigrala je pomoćnu ulogu u borbi protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u jesen 1941, preuzimajući u narednom periodu sa oba okupatora - nemačkim i bugarskim i Ljotićevim dobrovoljcima odbranu Srbije od ponovnog „upada komunista“, sa borbom za konačnu likvidaciju njihovih zaostalih snaga na jugu i istoku Srbije, u Sumadiji, zapadnoj Srbiji, u selima i gradovima. Kao protivnik tretirane su i ilegalne jedinice Mihailovića (Dragoslava Račića, Zvonka Vučkovića, Siniše Ockoljića Novopazarca, Velimira Piletića, Dragutina Keserovića i druge), iako su se u jedinicama SDS nalazili legalizovani i dojučerašnji četnici. Uloga Nedićevih snaga u borbi protiv narodnooslo-

⁵⁷⁾ Isto, 222-223.

⁵⁸⁾ Isto, 249-250.

⁵⁹⁾ Glasnik Srpske državne straže, br. 1, juni 1942, 22.

bodilačkog pokreta i njihovog komunističkog jezgra visoko je cenjena u vrhovima Nedićevog režima. Divizijski đeneral Stevan M. Radovanović, komandant Srpske državne straže, pisao je: „Vašom hrabrošću i požrtvovanjem vi uspeste da, u zajednici sa četama Srpskih dobrovoljaca i četnika, ne samo suzbijete i tučete čete raznih Majera, Anafa, Solomona, Borota, Tota i srpskih izroda Jovanovića, Bradonja, Protića, Kneževića, Jerkovića, Jevtića, Popovića, Hadića, Đakovića, Mitrovića, Simovića, Nikodija Tresoglavca i dr., već i da ih nagnate u divlje bekstvo i da ih na kraju rastrojite pa i uništite”.⁶⁰

Pored oslona na limitiranu oružanu silu u koju Nemci nisu prestajali da gaje nepoverenje, nesigurni u ponašanje srpskih oružanih snaga u određenom trenutku kada njima na frontovima krene nagore, Nedić se zalagao i za podršku Srpske pravoslavne crkve. Nastojao je da pridobije njen vrh i celokupno stanovništvo na svoju stranu radi privida integracije svih nacionalnih snaga u rešavanju sudbine srpskog naroda u kataklizmičnoj situaciji u kojoj se našao posle aprilskog rata. Srpska pravoslavna crkva, kao nacionalna ustanova, trebalo je da obezbedi Nedićevom režimu i duhovnu osnovu i potporu njegovoj vlasti. Slomom jugoslovenske države, crkva se našla u nezavidnoj situaciji. Njena je organizacija 1941. bila teritorijalno razbijena, upravno i pravno rastrojena kao i država, njeni službenici i srpski narod u celini egzistencijalno ugroženi, naročito u NDH i krajevima pod mađarskom i bugarskom okupacijom, i u „Velikoj Albaniji”. Srpska pravoslavna crkva je razdobljena na osam područja, ali sa delovanjem ograničenim na teritoriju Srbije gde se, sa Banatom, našlo šest eparhija sa delovima Beogradsko-karlovačke eparhije: banatska, žička, šabačka, niška, braničevska i timočka. SPC je predstavljao Sveti arhijerejski sinod. Vodstvo SPC preuzeo je skopski mitropolit Josif Cvijović, iako nije bio član Sinoda. Mitropolita Josifa Bugari su proterali iz Makedonije, zajedno sa episkopom Vikentijem Prodanovom, koji se nalazio na čelu zletovsko-strumičkog vladičanstva. Patrijarh Gavriilo je uhapšen od Gestapoa u Manastiru Ostrogu, a Nikolaj Velimirović u Ovčar-banji i interniran u manastir Ljubostinju. Mađari su naterali episkopa muhačevsko-prjašovskog Vladimira da napusti eparhiju; episkop češki i moravički Gorazd je streljan od Nemaca, a dalmatinski Irinej Đorđević interniran je u Italiju (Firenca). Raško-prizrenski episkop Serafim prinuđen je da pređe u Tiranu, gde je umro januara 1945. godine. Od 21 episkopa 1941. samo ih je devet ostalo u svojim eparhijama, dok su ostali proterani ili ubijeni, zatvoreni, konfinirani. Albanci su u okviru „Velike Albanije” pokušavali da pravoslavnu crkvu na Kosovu i Metohiji i Albaniji priključe tzv. Albanskoj pravoslavnoj crkvi u Tirani. Mađarski okupator je takođe radio na osnivanju Ugarske pravoslavne crkve, ali su episkopi odbili promene dok traje rat. Bugari su sa svojim službenicima, policajcima, učiteljima na anektirano područje doveli i svoje

^{w)} Isto, 15-16.

sveštenike.⁶¹⁾ Bugarska crkva je preuzela tri eparhije Srpske pravoslavne crkve: skopljansku, zletovsko-strumičku i ohridsko-bitoljsku. Najgore je prošla SPC u NDH, u kojoj su sa stotinama sveštenika ubijeni episkop gornjokarovački Sava i mitropolit dabrobosanski Petar. U procesu pacifikacije, pod nemačkim pritiskom, Pavelić je 1942. stvorio Hrvatsku pravoslavnu crkvu sa ruskim sveštenikom Germogenom kao patrijarhom. Iz NDH je bilo proterano 334 sveštenika.⁶²⁾

Nedićev režim je nastojao da iskoristi Crkvu i njene službenike u propagandi protiv komunista i Draže Mihailovića. Crkva je bila ukorenjena u Srbiji, a u danima nesreće bila je jedina vlast koja je duhovno predstavljala celokupni srpski narod u Jugoslaviji i van nje. Iz izvora srpske žandarmerije može se videti da se smatralo celishodnim da sveštenici obilaze crkve, zadužbine, manastire, sela, drže svečane liturgije, održavaju litije i povorke, drže propovedi, što bi uticalo na narod koji poštuje Crkvu i njoj veruje da prihvati režim, a samim tim zavadilo Crkvu sa komunistima kojima ovakva njena aktivnost ne bi mogla odgovarati. SPC je napadala komuniste kao ateiste, ali se politički gledano držala pasivno. Deo sveštenika je bio na strani četnika Mihailovića, ali je bilo pojedinih sveštenika i na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Nekoliko sveštenika sledilo je fanatično Dimitrija

⁶¹⁾ Bugarske vlasti su proterivale vladike i sveštenike SPC „nemakedonce“, kao i sve one koji su se osećali Srbima, smatrani „srbofilima“, pa čak i one koji su bili oženjeni Srpkinjama. Mitropolit skopski Josif nalazio se u kućnom pritvoru do proterivanja u Srbiju, maja 1941. Nije dozvoljeno da ostane u Makedoniji ni episkopu Zletovsko-strumičke eparhije i administratoru Ohridsko-bitoljske eparhije Vikentiju. Iz Bugarske je dovedeno oko 280 sveštenika, najviše iz Trnovske i Lovčevske eparhije. Samo iz Skopske eparhije je proterano oko 45 aktivnih parohijskih sveštenika i 11 monaha. Promenjen je naziv nekih eparhija i izvršena nova administrativna podela: Skopska u Skopsko-velešku. a Zletovsko-strumička u Strumičko-dramsku. Bugarska egzarhija se poduhvatila da postigne krstom ono što nije mogla drugim sredstvima, to jest da resi nacionalni problem u Makedoniji u korist Bugarske. - Marko Dimitrijević, Srpska crkva pod bugarskom okupacijom, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd, 212-213.

⁶²⁾ Veljko Đurić („Ustaše i pravoslavlje“, Beograd, 1989) objavljuje spisak od 255 oštećenih, demoliranih, zapaljenih, srušenih i na druge načine obesvećenih objekata Srpske pravoslavne crkve na osnovu dokumentacije Komesarijata za izbeglice Nedićeve vlade, n.d., 118-132 - Isti istraživač navodi 196 ubijenih sveštenika od strane ustaša, među kojima su i mitropolit dabrobosanski Petar Zimonjić, ubijen na Jadovnu, episkop banjalučki Sava Jovanović - Platon, ubijen u blizini Banje Luke i episkop gornjokarovački Sava Trlajić, ubijen kod Karlobaga zajedno sa 8.000 Srba avgusta 1941 - n.d., 106-117 - Dr Dušan Kašić navodi 217 žrtava svešteničkih žrtava u NDH, uključujući ubijene od Nemaca i Italijana, internirane, mučene i umrle nakon toga. - Dr D. Kašić, Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zbornik „Srpska pravoslavna crkva 1920-1970“, Beograd, 1971 - Srpsko pitanje u NDH ustaše su „rešavale“ ubijanjem, proterivanjem i prekrštavanjem. Ubistva Srba počela su u Gudovcu kod Bjelovara 27/28. aprila streljanjem skoro 200 Srba, nastavljaajući se širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Poznati su masakri u Glini, Veljunu, Ljubinju, Opuzenu, Drnišu, Kninu, Suvaji, Grabovcu, Vojniću, okolini Bihaća, Bosanskoj Krupi i Cazinu, Sanskom Mostu, Prijedoru, Bosanskom Novom. - Vid. V. Đurić, n.d., 58-59. - Prekrštavanje, kao poseban vid genocida, obuhvatilo je veliki broj pravoslavanih, ali tačan broj nije utvrđen. Pominju se: 240.000, 80.000, 231.000 prekrštenih (poslednji broj navodi patrijarh Gavriilo). V. Đurić smatra da se tačan broj prekrštenih nikada neće moći utvrditi. - V. Đurić, Prekrštavanje Srba u NDH, Prilozi za istoriju verskog genocida, Beograd, 1991, 127-133.

Ljotića. Za Nemce je SPC bila protivnik, jer su njeni vodeći ljudi imali veze sa Anglikanskom crkvom (Nikolaj Velimirović), bila je srpska nacionalna institucija, pominjala kralja u molitvama i sledila pokret Draže Mihailovića. Nedić je bio svestan duhovnog uticaja SPC i o tome je obavestavao Nemce, stavljajući im do znanja da su SPC i kralj dva stožera oko kojih se može okupiti srpski narod, u borbi protiv „crvenih“ koji napadaju kralja i Crkvu. Nedić je isticao da se sve može postići „s verom u boga“. Zeleo je da sredi odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom, a zauzimao se kod Nemaca za puštanje patrijarha Gavrila. Nedić je tri puta 1943-1944. posetio patrijarha u cilju da uredi „crkveno pitanje“. Osujetio je nameru Nemaca da SPC odrede komesare, tražeći da se patrijarh oslobodi i stane na čelo crkve. Nemci su puštanje na slobodu patrijarha uslovljavali potpisivanjem izjave lojalnosti okupatoru i da Arhijerejski sinod bude nadležan samo na području Srbije, da osudi - poslanicom ili govorom - novu rusku crkvu, ali patrijarh Gavriilo nije pristajao na kapitulaciju.⁶⁴

Patrijarha Gavrila koji nije mogao obavljati dužnosti, trebalo je, po ustavu SPC, u Svetom arhijerejskom sinodu da zameni najstariji po episkopskom posvećenju, skopski mitropolit Josif, koji je postao privremeni poglavar SPC. Na sastanku Sinoda 7. jula 1941. zaključeno je da se SPC lojalno odnosi prema postojećoj vlasti. „Sinod će lojalno izvršavati zakone i naredbe okupacionih i zemaljskih vlasti i uticaće preko svojih organa na potpuno održavanje reda, mira i pokornosti. Sveti arh. sinod smatra za potrebno da pozove sav blagočestivi narod da se naročito u ovim burnim vremenima čuva svih onih struja koje se dižu protiv vere, svete crkve i svega duhovnog života i koja mogu izazvati pometnju i da ostane veran svojoj pravoslavnoj crkvi, koja je večna i koja ga je, kroz vekove čuvala“. Dan kasnije, 8. jula, najviši predstavnici SPC sa mitropolitom Josifom posetili su vojno upravnog zapovednika Srbije Šredera i predali memorandum o položaju srpskog naroda i sveštenstva u susjednim oblastima okupirane Jugoslavije, istakli lojalnost, antikomunizam i nepomirljiv stav SPC prema „destruktivnim elementima zadojenim bezverjem i materijalizmom, za koje elemente stvara teren upravo spontano stanje haosa i bezakonja“.⁶⁵

U memorandumu o zločinima ustaša nad srpskim življem jula 1941. govorilo se o 100.000 Srba kao žrtava, a već krajem avgusta 1941. u drugom memorandumu upućenom generalu Dankelmanu o 300.000. Kopija tog memoranduma, koju je odneo Miloš Sekulić preko Carigrada u London, izazvala je sukobe srpske i hrvatske struje u vladi. Hrvatski ministri reagovali su poznatim Bićanićevim memorandumom u kome je krivica umanjivana, pa i svaljivana na Srbe i njihovu međuratnu vladavinu. Memorandum SPC doprinosili su da se ustaški zločini predoče Evropi, pre svega saveznicima, ali se u tome nije uspeo. Jedino

⁶³ M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 2 (1943-1944), Beograd, 1979, 267.

⁶⁴ Isto, 271-2.

⁶⁵ Isto, 266; „*Novo vreme*“, 10. april 1941.

što su užasne vesti izazvale vezano je za razlaz srpskih i hrvatskih političara i pojačanu netrpeljivost u životu emigracije i iseljništva. Ima shvatanja da su i Nemci bili zainteresovani da se dokumenti o ustaškim zločinima plasiraju na Zapadu i pomognu razaranju Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, jer se logično moglo pretpostavljati da će doći do nepomirljivih sukoba između srpskih i hrvatskih političara, praćenih međusobnim optuživanjima.⁶⁶ Bićanić je decembra 1941. odbacivao kolektivnu odgovornost hrvatskog naroda za zločine nad Srbima, optuživao srpske političare za međuratno stanje, pristrasnost i jednostranost u oceni zbivanja u NDH (navedeni broj žrtava 180.000).⁶⁷ Tek, memorandum je prouzrokovao sukobe oko unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, dovodeći u pitanje i dalje postojanje Jugoslavije, a da savezničko javno mnjenje nije prihvatilo saznanje o ustaškom uništavanju srpskog naroda u NDH.

Nedićeva vlada pritiskala je Sinod da se izjasni protiv četnika i partizana, ali je crkvena vlada istrajavala na tezi da je Crkva iznad svih partija. Patrijarh Gavriilo je odbijao da za Sveti sinod izradi proglas protiv komunizma. Sveti arhijerejski sinod je, međutim, na svom prvom sastanku jula 1941. dao izjavu lojalnosti, zbog koje je SPC posle rata optuživana za kolaboraciju. „Apel srpskom narodu” je potpisalo i nekoliko episkopa: niški Jovan, zvorničko-tuzlanski Nektarije, episkop budimljanski Valerijan, kao i nekoliko sveštenika, profesori Bogoslovske fakulteta: Lazar Mirković, Radoslav Grujić i Đoko Slijepčević. Iz poruka Svetog sinoda od 4. avgusta i 26. septembra 1941. proizilazi zahtev za slogom, okupljanjem oko Crkve, da vernici ne ginu ludo i da se nasilje potisne van Srbije. Crkvi se ipak prebacivala pasivnost i bežanje od odgovornosti. Dimitrije Ljotić je napadao predstavnike SPC, a Miroslav Spalajković nazivao vladike „crvenima”. Dimitrije Najdanović je zamerao Crkvi što dopušta da je „crveni demonizam” nagrizi iznutra.⁶⁸ Posle posete predstavnika SPC Nediću, položaj SPC je nešto olakšan.

Učvršćenju režima i individualizaciji Srbije pod nemačkim pokroviteljstvom, odbacivanjem starih oblika administrativne podele, trebalo je da posluži i novo administrativno preuređenje zemlje. Vlast je decembra 1941. ukinula banovine i uspostavila stari okružni sistem koji je oduvek bio popularan u Srbiji. Banovine koje su bile osnovane 1929. radi centralizacije vlasti, regionalnih samouprava i paralisanja naraslih separatizama nisu opravdale svoju ulogu. Neke su bile velike kao nekadašnje kneževine i kraljevine, a ekipe banova su se smenjivale. Stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. nisu stvorene ostale dve banovine - srpska i slovenačka, tako da je zemlja bila administrativno dezorganizirana.

⁶⁶ Milan Borković i drugi, ali za tu pretpostavku nema dokaza, sem opšteg nemačkog interesa za produbljanje srpsko-hrvatskog sukoba u emigraciji. Memorandum SPC je objavljen i u SAD (u „Srbobranu”), što je raspirilo kampanju protiv Hrvata i obnove Jugoslavije među srpskim iseljnicima.

⁶⁷ AP 103-13-103.

B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 250.

zovana, a posle 27. marta usledili su aprilski rat i vojni poraz. Na upravnom području Srbije našli su se ostaci pet banovina, odnosno banskih urpava. Okruži su zamišljeni kao ekspeditivna i dobro organizovana administracija. Navodilo se da seljak nema vremena da ide u banovinski centar dok u svako doba može da dođe do okružnog načelnika. Reforma je u suštini vodila centralizaciji vlasti u rukama Nedića. Okružnom načelniku se istovremeno omogućavala neposredna kontrola opština i domena privrede, higijene, školstva, bezbednosti. Mogao je dati snažan impuls svakoj Nedićevoj akciji i, na drugoj strani, zaštititi svaki javni interes. Novi okružni načelnici dobijali su veća ovlašćenja od okružnih načelnika u vreme Kraljevine Srbije. Štampa je pozdravljala ovu meru kao rešenje koje odgovara mentalitetu i navikama srpskog čoveka, kulturnim i ekonomskim potrebama zemlje. U stvari, računalo se da će se novim uređenjem najbolje obezbediti red i mir, čemu je sve bilo i podređeno. Članom 3. predviđeno je 14 okruga:

- 1) Okrug banatski sa sedištem u Petrogradu;
- 2) Okrug beogradski sa sedištem u Beogradu;
- 3) Okrug valjevski sa sedištem u Valjevu;
- 4) Okrug zaječarski sa sedištem u Zaječaru;
- 5) Okrug kragujevački sa sedištem u Kragujevcu;
- 6) Okrug kraljevački sa sedištem u Kraljevu;
- 7) Okrug kruševački sa sedištem u Kruševcu;
- 8) Okrug leskovački sa sedištem u Leskovcu;
- 9) Okrug mitrovački sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici;
- 10) Okrug moravski sa sedištem u Čupriji;
- 11) Okrug niški sa sedištem u Nišu;
- 12) Okrug požarevački sa sedištem u Požarevcu;
- 13) Okrug užički sa sedištem u Užicu;
- 14) Okrug šabački sa sedištem u Šapcu.

Okrug banatski sačinjavali su srezovi: alibunarski sa sedištem u Alibunaru, belocrkvanski sa sedištem u Beloj Crkvi, velikobečkerečki sa sedištem u Petrogradu, velikokikindski sa sedištem u Vršcu, jaša-tomićski sa sedištem u Jaša Tomiću, kovačićki sa sedištem u Kovačići, kovinski sa sedištem u Kovinu, novobečejski sa sedištem u Novom Bečeju, novokanjiški sa sedištem u Novom Kneževcu i pančevački sa sedištem u Pančevu; Okrug beogradski: vračarski sa sedištem u Beogradu, gročanski sa sedištem u Gročkoj, jasenički sa sedištem u Smederevskoj Palanci, kolubarski sa sedištem u Lazarevcu, kosmajski sa sedištem u Sopotu, mladenovački sa sedištem u Mladenovcu, oraški sa sedištem u Velikom Orašju, podunavski sa sedištem u Smederevu i posavski sa sedištem u Umci; Okrug valjevski: valjevski sa sedištem u Valjevu, kolubarski sa sedištem u Mionici, podgorski sa sedištem u Kamenici, posavski sa sedištem u Obrenovcu i tamnavski sa sedištem na Ubu; Okrug zaječarski: boljevački sa sedištem u Boljevcu, brzopalanački sa sedištem u Jabukovcu, zaglavski sa sedištem u Knjaževcu, zaječarski sa sedištem u Zaječaru, ključki sa sedištem u Kladovu,

krajinski sa sedištem u Salašu, porečki sa sedištem u Donjem Milanovcu, negotinski sa sedištem u Negotinu i timočki sa sedištem u Andrejevcu; Okrug kragujevački: gruzanski sa sedištem u Kragujevcu, kačerski sa sedištem u Belanovici, kragujevački sa sedištem u Kragujevcu, lepenički sa sedištem u Rači, oplenački sa sedištem u Topoli, orašački sa sedištem u Arandjelovcu i takovski sa sedištem u Gornjem Milanovcu; Okrug kraljevački: dragačevski sa sedištem u Guči, žički sa sedištem u Kraljevu, ljubički sa sedištem u[^] Preljini, moravički sa sedištem u Ivanjici i trnavski sa sedištem u Čačku; Okrug kruševački: župski sa sedištem u Aleksandravcu, kopaonički sa sedištem u Brusu, kruševački sa sedištem u Kruševcu, ražanjski sa sedištem u Ražnju, rasinski sa sedištem u Kruševcu i trstenički sa sedištem u Trsteniku; Okrug leskovački: vlasotinački sa sedištem u Vlasotincima, dobrički sa sedištem u Prokuplju, jablanički sa sedištem u Lebanu, kosanički sa sedištem u Kuršumliji, leskovački sa sedištem u Leskovcu i prokupački sa sedištem u Prokuplju; Okrug mitrovički: vučitrenski sa sedištem u Vučitrunu, deževski sa sedištem u Novom Pazaru, lapski sa sedištem u Podujevu, mitrovički sa sedištem u Kosovskoj Mitrovići i studenički sa sedištem u Raškoj; Okrug moravski sačinjavaju srezovi: belički sa sedištem u Jagodini, despotovački sa sedištem u Despotovcu, levački sa sedištem u Rekovcu, paraćinski sa sedištem u Paraćinu, ravanički sa sedištem u Ćupriji, resavski sa sedištem u Svilajncu i temnićki sa sedištem u Varvarinu; Okrug niski: aleksinački sa sedištem u Aleksincu, banjski sa sedištem u Sokobanji, belopalanački sa sedištem u Beloj Palanci, moravski sa sedištem u Žitkovcu, niški sa sedištem u Nišu, svrljiški sa sedištem u Svrljigu i lužnički sa sedištem u Ljuberađi; Okrug požarevački: golubački sa sedištem u Golupcu, zviški sa sedištem u Kučevu, mlavski sa sedištem u Petrovcu, moravski sa sedištem u Žabarima, požarevački sa sedištem u Požarevcu, ramski sa sedištem u Velikom Gradištu i homoljski sa sedištem u Žagubici; Okrug užički: ariljski sa sedištem u Arilju, zlatiborski sa sedištem u Čajetini, požeški sa sedištem u Požezi, račanski sa sedištem u Bajinoj bašti, užički sa sedištem u Užicu i crnogorski sa sedištem u Kosjeriću; Okrug šabački sačinjavaju srezovi: azbukovački sa sedištem u Ljuboviji, jaderski sa sedištem u Loznici, mačvanski sa sedištem u Bogatiću, posavo-tamnavski sa sedištem u Vladimircima, pocerski sa sedištem u Sapcu i rađevski sa sedištem u Krupnju.

Područje grada Beograda činilo je zasebnu upravnu jedinicu, stojeći pod neposrednom upravom i nadzornom vlašću Ministra unutrašnjih poslova, kao Uprava grada Beograda.

Članom 7 Uredbe bilo je predviđeno da na čelu okruga stoji okružni načelnik; on je državni činovnik i postavlja se na predlog Ministra unutrašnjih poslova iz redova državnih službenika ili lica slobodne profesije, bez obzira na propise o školskoj spremi i ograničenja iz Zakona o činovnicima. U narednom članu, 8, rečeno je da je Okružni načelnik predstavnik vlade koji vrši najvišu političku i opštu upravnu

vlast u okrugu. On je imao da se stara kao dobar domaćin za dobrobit svih svojih građana, da bdi da u njegovom okrugu uvek bude red, da je svakome građaninu u okrugu potpuno ujemčena lična i imovna bezbednost, otklanjajući svojim brzim i energičnim merama i naredbama sve što bi tome moglo smetati. Okružni načelnik je otpravljao poslove iz svoje nadležnosti pomoću političko-upravnih činovnika, stručnih referenata i pomoćnog osoblja. Njemu su bila potčinjena sva nadleštva i svi organi opšte uprave u okrugu. Dodeljeni referenti, ostali potčinjeni organi i pomoćno osoblje obavljali su službene poslove po uputstvima i naređenjima okružnog načelnika.

Okružni načelnik je kao drugostepena opšta upravna vlast, rešavao po žalbama protivu odluka i upravnih akata njemu potčinjenih vlasti i organa, vršio nadzor nad samoupravama prema propisima zakona i uredaba o organizaciji samoupravnih tela.⁶⁹

Rešenjem Vlade generala Nedića postavljeni su: Za načelnika okruga Beogradskog Pavle Đorđević, inspektor Ministarstva unutrašnjih dela; za pomoćnika Jovan T. Savić, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Valjevskog Dragomir Lukić, za pomoćnika Vukadin Sredojević, savetnik ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Zaječarskog Vladimir Nešković, za pomoćnika Slobodan Petrović, načelnik sreza zaječarskog;

Za načelnika okruga Kragujevačkog Milan Kalabić, za pomoćnika Boško Jokić, inspektor Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Kraljevačkog Milija Diković, advokat iz Užica, za pomoćnika Dragiša Vasić, načelnik sreza valjevskog;

Za načelnika okruga Kruševačkog dr. Ivan Đorđević, ban Moravske banovine, za pomoćnika Svetomir Đ. Popović, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Leskovačkog Sreten Stranjaković, za pomoćnika Mirko Adžić, načelnik Banske uprave;

Za načelnika okruga Moravskog Dragutin Bošković, načelnik Banske uprave, za pomoćnika Vojislav L. Nikolić, inspektor Banske uprave;

Za načelnika okruga Niskog Cedomir Mladenović, načelnik Banske uprave, za pomoćnika Slavoljub Popović, načelnik sreza leskovačkog;

Za načelnika okruga Požarevačkog Dušan Jevtić, za pomoćnika Radomir Petrović, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Užičkog Budimir Korać, za pomoćnika Radovan Marković, savetnik Banske uprave;

Za načelnika okruga Šabačkog Dušan Popović, starešina kvarta Uprave grada Beograda, za pomoćnika Svetislav Stevanović, načelnik Banske uprave.⁷⁰

⁶⁹⁾ „Obnova“, 27. decembar 1941.

⁷⁰⁾ Isto.

Prilikom prijema novopostavljenih okružnih načelnika i njihovih pomoćnika od strane Milana Nedića i Milana Aćimovića, jasno su istaknuti pravi ciljevi ove administrativne reorganizacije koja je obavljena ruhom navodno racionalnije organizacije rada, ostvarivanja samoupravnih načela i većeg stepena neposrednijeg ostvarivanja vlasti. Kao glavni zadatak okružnim načelnicima namenjeno je, međutim, „dovršene čišćenja terena od komunističkih bandita kako bi se u zemlji zavela potpuna bezbednost, mir i red“. Upozoreni su, takođe, da nije dozvoljeno formiranje političkih stranaka i neophodnost jačanja kontra-propagande iz inostranstva, pre svega iz Moskve, Londona i Kaira koja nanosi štetu, doprinosi dezorijentaciji i gura narod u nesreću. Nije zaboravljena ni briga o izbeglicama, Srbima koji su stradali od komunističke uopšte sirotinja kojoj je trebalo pomoći putem „Zimske pomoći“. ⁷¹

Izbeglice su bile problem od časa kapitulacije, ali se njihov talas povećavao sa ustaškim masakrima. Uloga kolaboracionističkog režima u smislu njihovog prihvata i smeštaja je nezaobilazna. Već maja 1941. formiran je Komitet za iseljavanje, sa sekretarom i devet članova, izaslanika pojedinih ministarstava. Sredinom juna 1941. obrazovan je Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva, čiji je predsednik bio Milan Aćimović, a potpredsednici Dimitrije Ljotić i Dragi Jovanović, sa oko 20 članova predstavnika Komesarijata za socijalno staranje, Crvenog krsta i drugih organa i organizacija. Krajem juna 1941. obrazovan je Komesarijat za izbeglice sa Androm Popovićem na čelu. Taj Komesarijat je polovinom oktobra 1941. proširen i na njegovom čelu se našao inž. Toma Maksimović. Za obezbeđenje smeštaja izbeglica i preseljenika stvarana su i druga pomoćna tela, pre svega socijalno-ekonomski odbori na nivou banovina, srezova i opština, odbori za izbeglice, odbori za ishranu, poslovni odbori, propagandni odbori. Pri Komesarijatu za izbeglice obrazovan je savetodavni odbor. Smeštajem izbeglica bavila su se i sreska načelstva. ⁷² Postojao je i Mesni odbor za izbeglice u Beogradu, čiji je predsednik bio Ivan Milićević. U beogradskom propagandnom odboru za izbeglice nalazili su se Dragoljub Jovanović, Dragomir Stojadinović i Velibor Jonić. Komesarijat za izbeglice funkcionisao je od oktobra 1941. godine pri Ministarskom savetu. Zadatak Komesarijata sastojao se u prihvatu izbeglica, staranju oko njih, njihovom rasporedu, razmeštaju i uposlenju. Na čelu je stajao izvanredni komesar za izbeglice, koga je na predlog Nedića postavljao Ministarski savet.

Za smeštaj izbeglica popisivane su prazne i napuštene kuće, stanovi i društvene zgrade, zgrade bolnica i škole; izbeglice su primale i imućnija domaćinstva. Dečiji domovi obrazovani su u Vrnjačkoj banji, Obilićevu kod Kruševca i drugim mestima. Organizovano je skupljanje dobrovoljnih priloga. U logoru u Beogradu, koji se nalazio u barakama kod Topovskih šupa, mlađe izbeglice su kategorisane: deca do 14 godina

⁷²) M. Borković, n.d., 1, 207.

smeštana su po oporavilištima i dečijim kolonijama, a drugu kategoriju su činila deca od 14 godina i omladinci koji su upućivani na zanat, u trgovinu, na škole i Univerzitet. Beogradska opština oporezovala je posetioce javnih lokala tzv. iseljeničkim dinarom. Svaki seoski domaćin bio je dužan da izdvoji 1% ukupnog roda pšenice za izbeglice i preseljenike. Ministarstvo poljoprivrede je preko opštinskih odbora za ishranu i sreskih referenata ili ovlašćenih kupaca kukuruza prikupljalo besplatno od svih proizvođača 1% od ukupno proizvedene količine kukuruza za ishranu izbeglica.⁷³ Porodice su na svoju inicijativu dostavljale prirodne priloge Fondu za izbeglice. Jula 1942. Nedić se obratio srpskom narodu preko radija, pitajući svoje sunarodnike da li su izvršili svoju „svetu srpsku dužnost prema braći svojoj izbeglicama, porodicama zarobljenika, prema Srbima koji su ostali bez hleba, bez ognjišta, bez krova nad glavom, prema tolikim ratnim siročićima..“⁷⁴

Nedić je u seljaštvu video osnovu srpskog društva; seljaštvo je bilo „praizvor“ životne snage, predstavnik „rasnih osobina“ srpskog naroda. Okretanje seljaštvu proizilazilo je iz objektivnih uzroka određenih činjenicom da je seljaštvo činilo ogromnu većinu naroda. U Srbiji je postojala snažna tradicija zadrugarstva. Na toj tradiciji mogla je i niknuti ideja o srpskoj „seljačkoj zadružnoj državi“. Kao najmnogobrojniji sloj naroda, seljaštvo je - svojim ponašanjem-odlučivalo koje će snage nadvladati u društvu. Pridobiti seljake značilo je potisnuti narodnooslobodilački pokret sa komunističkim vodstvom. Konceptije o seljačkoj zadružnoj državi odgovarale su i nemačkim predstavama o staleškom uređenju. Dr Danilo Gregorić smatra da državu treba formirati od zdrave seljačke zemlje „održavane dubokom unutrašnjom etikom, ponosne i jake po duhu svojih sinova i po njihovoj gradilačkoj rasnosti... Treba graditi iznova i izbeći sve zablude prošlosti... Iz sebe treba Srbija da traži novi red. Shvatanje života i sveta, koje je prirodno i nenamučeno elementarnim zakonima narodnog života izniklo iz srpske rasne etike ima da formira sutrašnjicu Srbije“.⁷⁵ Za Nedića budućnost nije ležala u „iskvarenoj čaršiji“ već u srpskom seljaštvu. Dr Stevan Ivanić seljaštvo takođe uzima za „biološku i socijalnu osnovu i koren celog srpskog naroda“.

Prema Uredbi Saveta komesara obnovljen je zadružni rad, tako da su sve zadruge i zadružni savezi koji su bili učlanjeni u Glavnom zadružnom savezu bili dužni da odmah obnove svoj rad.

U obnovi srpskog sela Nedićeva vlada se oslonila na razvijeno zadrugarstvo i ukorenjenu zadružnu tradiciju. Uoči aprilskog rata bilo je 5.284 zadruge sa 563.287 članova (zadrugara), a nakon vojnog poraza nastavilo je da radi 3.899 zadruga sa 353.219 članova. Zadružnom organizacijom trebalo je da se obuhvati svo seljaštvo, a naročito

⁷³) Novo vreme", 3. i 29. jul 1941; Službene novine od 21. oktobra 1941; M. Borković, n.d., 1, 209.

⁷⁴) „Novo vreme“, 17. jul 1942.

⁷⁵) „Srpski narod“, Božić, 1942.

omladina - muška i ženska. Seljaštvo je trebalo organizovati i na njega preneti obavezu ishrane celog naroda. Stoga se išlo na stvaranje opšte seljačke organizacije koja bi na osnovu zadrugarstva, vaspitavala i osposobljavala seljaštvo da kao jedna velika porodica uzme u ruke proizvodnju na celoj seljačkoj zemlji. Glavni politički protagonist ove vodeće pozicije sela i seljaštva u srpskom društvu bio je general Milan Nedić, koji je u seljaku gledao čoveka iskonski vezanog za zemlju, „telom i dušom“, koji se od nje teško rastaje, gine na brazdi zemlje čija je svaka stopa natopljena krvlju predaka što uliva ljubav prema zemlji.⁷⁶

Pomoću zadruga („za druga“, „sve za druga“) trebalo je omogućiti ekonomsko udruživanje seljaka, čime bi se seljak privredno ojačao, nacionalno i socijalno udružio i na taj način i moralno očuvao. Radi opstanka srpskog naroda trebalo je na svaki način zaštititi zemlji radnički posed od cepkanja putem nasleđa. Od srpskog seljaka se očekivalo da postane član nabavljačko-potrošačkih zadruga (radi obezbeđenja svojih potreba koje ne može sam proizvesti), kreditnih zadruga (da bi obezbedio jeftin kredit), proizvođačkih zadruga (radi bolje proizvodnje i unovčavanja svojih proizvoda), zadruga za preradu poljoprivrednih proizvoda, mašinskih zadruga, zdravstvenih zadruga, prosvetnih zadruga, zadruga za osiguranje, zadruga za obezbeđenje useva i plodova od elementarnih nepogoda, zadruga za obezbeđenje sela od zaraznih bolesti, zadruga za pošumljavanje, zadruga za elektrifikaciju, kao i drugih zadruga vezanih za život na selu i razvitak poljoprivrede. Sve te zadruge u jednom mestu trebalo je da čini zadružni dom, koji je trebalo da zameni izgublenu porodičnu zadrugu. Uprava doma, koju bi činili upravnici svih mesnih zadruga, trebalo je da se stara o planskom unapređivanju sela, o nacionalnom, socijalnom, poljoprivrednom, zadružnom i moralnom vaspitanju zemlji radnika i njegovog podmladka.⁷⁷

Srpski seljak predstavljan je kao najčistiji predstavnik rasnih osobina srpskog naroda, biološka i socijalna osnova i koren celog srpskog naroda. Ova romantika u veličanju srpskog sela i seljaka prevazilazila je svaku meru kako u govorima Milana Nedića, tako i u sociološkim analizama dela srpskih pisaca i mislilaca desničarske orijentacije (D. Ljotića, V. Jonića, S. Ivanića i drugih). Za ovu sociologiju, pored veličanja seljaštva, bilo je karakteristično uzdizanje celine i polaženje od celine ka pojedincu a ne od pojedinca celini. Organski univerzalizam polazio je od prevage društvene celine nad pojedincem. Sve političke stranke, parlamentarne institucije, demokratski odnosi predstavljeni su kao antagonizirani sa celinom, vodili njenom razbijanju, činili glavne neprijatelje kojih se trebalo osloboditi. Nasuprot materijalističkom shvatanju u kome društvene odnose determiniše ekonomski faktor, u prvi plan se stavljao idealistički postulat da politika umesto

⁷⁶) „Zemlja i rad“, br. 4, mart-april 1943.

⁷⁷) „Srpsko selo“, Nedeljni list za poljoprivredu, Beograd, 22. januar 1844.

ekonomskog faktora odlučuje oslonjena na duh i moral; ona odlučuje o tehničari a ne materijalni faktori.⁷⁸

Pojedinac je potpuno uklopljen u zajednicu i njegovi postupci se sagledavaju sa stanovišta odnosa pojedinca prema zajednici, narodnoj celini. Ovu univerzalističku tendenciju Dimitrije Najdanović izražavao je na sledeći način: „Mi smo pre narodni nego svoji: mi kao pojedinci na svakom planu, biološkom, psihološkom, duhovno-kulturnom izvirimo i uviremo kao iskra u narodno biće”.⁷⁹ Načelo „domaćinstva” - vodstva bilo je vrhovno načelo u društvenoj hijerarhiji. To načelo je dr Stevan Ivanić sažimao u formuli: „bog je u vasseljeni domaćin, kralj u državi domaćin, starešina porodice u domu domaćin”, što se nije mnogo razlikovalo od Hitlerovog načela o jednom narodu, jednom rajhu i jednom vođi.⁸⁰ To je za Ljotića bila i protivteza komunističkim idejama borbe protiv boga, kralja i domaćina.⁸¹

Po Nedićevom nalogu Ilija Pržić i Ceka Đorđević su sa grupom saradnika sačinili 1943. plan o „seljačkoj državi” pod nazivom „Glavni cilj narodno-zadružnog uređenja države”. Zadružno-socijalna organizacija države trebalo je da obezbedi i unapredi materijalni i duhovni život srpskog naroda, da pomogne da seljački stalež ojača i da se samim tim zaštiti srpski nacionalizam od internacionalističkog uticaja. Srpska porodica sa njenim zadružnim oblikom na selu predstavljala je prirodnu ćeliju srpskog narodnog organizma. Država je imala da pruži seljacima punu zaštitu, moralnu, socijalnu i materijalnu. Na čelu sjedinjenih srpskih domaćina nalazio bi se Nedić kao vrhovni domaćin. Uloga ovog domaćina je da povremeno poziva srpske domaćine na dogovor, na konsultacije, da im izdaje naređenja kako da izvršavaju zadatke. Susreti su se obavljali u ustanovi pod nazivom „Zemlja i rad” (poznatoj i kao „Dom srpskih seljaka”), kroz koju je - kako je planirano - trebalo godišnje da prođe 350.000 seljaka. Seljaku je pripisivana glavna uloga u društvu i o njemu stvaran kult. Svetislav Stefanović je u „Srpskom narodu” pisao da se iz krvi seljaka sve „obnavlja, živi i da bi bez njegovog srca sve bila pustoš mrtva”. Vraćanjem zadružnog duha, smatralo se, vraćaju se istorijske nacionalne vrednosti, jer je na njemu vekovima počivalo srpsko društveno uređenje.⁸²

U seljačkoj državi uvela bi se društvena hijerarhija po kojoj na čelu porodice, sela, opštine, sreza, okruga i države postoji jedan starešina, koji posle dogovora i većanja sa svojim saradnicima odlučuje sam snoseći svu odgovornost za svoje odluke. Na tom principu formirala bi se opštinska, sreska, okružna veća i državno veće ili Sabor. Opštinsko veće bi brojalo od 24 do 36 domaćina, koje bi činili domaćinski zborovi porodičnih i zadružnih starešina, krivično nekažnjenih, koji bi dogo-

⁷⁸) T. Kuljić, Srpski fašizam i sociologija, 248-9.

⁷⁹) Isto, 250.

⁸⁰) D. Kilibarda, n.d., 34-5.

⁸¹) T. Kuljić, n.d., 253.

⁸²> M. Borković, n.d., 2, 34.

vorno odredili između sebe opštinskog starešinu. Svako selo je imalo starešinu, bogatijeg seljaka domaćina koga je imenovao sreski starešina - načelnik. Opštinsko veće je imalo da brine o saobraćaju, unapređenju privrede, vaspitanju seljaka u nacionalnom duhu. Uz pomoć školskih, crkvenih i administrativnih činilaca u srezu trebalo je sprečavati deobu zadrugara, jer su njima slabile seljačke porodice i zadruge, ugrožavali se zadružni posedi. Sreska veća su činili većnici - domaćini, s tim što je na 2.000 domaćina dolazio jedan domaćin. Postavljena i razrešenja pripadala su okružnom starešini. Okružna veća činili su većnici. Jedan većnik je bio biran na 10.000 stanovnika. Njih je imenovao i razrešavao ministar unutrašnjih poslova. Birani su iz redova sreskih većnika i lica koja su savetima mogla poslužiti interesima okruga. Sabor je predstavljao najvišu savetodavnu instituciju, koju su činili domaćini koje imenuje predsednik Ministarskog saveta na predlog Ministra unutrašnjih poslova, koji su se odabirali iz redova najboljih domaćina, nacionalno ispravnih i zaslužnih srpskih građana, s mandatom od tri godine. Broj ovih većnika nije smeo da pređe 2.000. Obnova Srbije mogla se - smatralo se - ostvariti samo na toj zadružno-seljačkoj osnovi. Ali u projektovanoj organizaciji postojao je dualizam - zadružnih institucija i vrhovne državne uprave, koja je imala odlučujući značaj u vođenju države. Na čelu državne uprave stajao je državni starešina koji je u isto vreme bio i vođa naroda i predsednik vlade, vrhovni srpski domaćin, vođa naroda, kome je pripadala i zakonodavna funkcija.⁸³⁾ Srbiji nisu bile potrebne partije, jer je jedina partija otadžbina.

Nedić je u Beogradu primao ugledne domaćine iz cele Srbije koji su dolazili na razgovore, konsultacije. Ti susreti imali su da označe neposredni živi susret političkih vođa i domaćina sloja koji se smatrao kičmatom srpskog društva. Nedić je time demonstirao jedno drukčije shvatanje politike u odnosu na predratnu praksu, a na drugoj strani nastojao da učvrsti sistem svoje vlasti. Susreti su bili praćeni velikim propagandnim akcijama o novom odnosu države prema selu, mada od njih nije bilo neke veće koristi. Članove delegacija odabirali su okružni načelnici, a u njoj su isključivo bili poverljivi ljudi koji su bez rezerve podržavali režim generala Nedića. Spektakularni čin predstavljale su delegacije srpskih seljaka koje su upućivane u Rusiju (SSSR), zapravo u njene okupirane delove da bi se upoznali sa kolhoznom sistemom, stanjem ruskog sela i sudbinom ruskog seljaštva, kao vid propagande „u živo“ protiv boljševizma i njegove društvene organizacije. Nedić je slanje ovih delegacija obrazlagao time da se seljaci neposredno uvere

0 jednom propalom sistemu i kao vidu predohrane da srpski seljak „ne zaluta“. Ove delegate Nedić je smatrao nekom vrstom svojih izaslanika. Na licu mesta trebalo je opovrgnuti boljševičke priče o preporodu sovjetske poljoprivrede. Nedić je poručivao delegatima da želi da vide 1 „zapamte sve tragove dugogodišnje boljševičke vlasti“ u Ukrajini. Za

⁸³⁾ Isto, 38-9; D. Kilibarda, n.d., 29-33.

srpska propagandiste na srpskom selu bio je uveden red, ali je živeo i dalje strah da se komunisti opet ne vrate. Jednosmerna radio-propaganda boljševika je, po seljacima, tekla u znaku „izrugivanja crkvi, masnim šalama o porodičnom životu, izrugivanju narodnosti i svakim drugim rugobama“. Da bi se spasili od ove napasti seljaci su uvijali radio u ponjave ili sekli antenske žice, rizikujući sibirsko zatočenje u slučaju da budu otkriveni. Srpski seljaci su bili zaprepašćeni lošim životom, slabim smeštajem, žalosnim uslovima stanovanja, bedom „seljačkog jelovnika“, opštim neznanjem, pa i neznanjem o Srbiji.⁸⁴ Ove posete imale su kao krajnji cilj da izazovu protivreakciju, to jest da srpski seljak na osnovu novih znanja odbaci da iskusi sudbinu ruskog seljaka.

U težnji kvislinškog režima da organizuje nacionalnu, zadružnu seljačku državu, januara 1943. upućena su dva memoranduma generalu Paulu Baderu, sa osnovom buduće države koju je trebalo ostvariti u toku zime 1943. godine. Pojedinaac u Srbiji, domaćin i njegovi ukućani, nisu se više smeli osećati usamljeni i prepušteni sami sebi već obuhvaćeni i ujedinjeni u organske zajednice. Narodni socijalizam u Srbiji imao se zasnivati na krvnim vezama porodice, kućne zajednice (zadruga) i roda. Selo je oduvek bilo glavni izvor onih životnih snaga koje su oticanjem u gradove širile narodnu kulturu. Država je imala da postane zaštitnik srpskog sela. Seljaštvo je shvatano kao glavna pokretačka snaga u srpskom društvu. Konceptija seljačke države vodila je računa o tome da je seljaštvo bilo najvažniji i najmnogobrojniji društveni sloj. Srpska narodna kultura počivala je na narodnoj tradiciji, porodičnoj zajednici i patrijarhalnom duhu seoske uprave. Sačuvan je princip autoriteta vođe ili starešine. Starešina porodične zajednice i starešina sela sami su imali da rukovode i donose odluke. Svi domaćini, starešine srpskih porodica i zadruga, ujedinjavali su se u jednu radnu zajednicu pod vodstvom srpske države. Stalež koji je proizvodio hranu trebalo je unaprediti i razviti obezbeđenjem razvitka sela očuvanjem baštine, dirigovanom poljoprivredom i organizovanjem zadružne agrarne politike. Organizacija društva polazila je od seoskih, opštinskih i okružnih skupština i zemaljske skupštine Srbije, na čijem bi se čelu nalazilo vrhovno državno rukovodstvo. Ove skupštine su savetodavnog karaktera, podređene vođi, postavljane a ne birane, neposredno i tajno. Jednom rečju, one ne bi proizilazile iz izbornog sistema već iz postavljanja na osnovu ličnog autoriteta i dobrog vladanja. Patrijarhalno - seljačka staleška konsultativna organizacija nalazila bi se, u suštini, u rukama prvog čoveka države.⁸⁴

Staleška država u Srbiji nije ostvarena, ne samo zbog stalnog pogoršavanja položaja kolaboracionističkog režima već i iz bojazni Nemaca da iza tih Nedićevih pokušaja ne stoje Italijani, a pre svega

⁸⁴) SI. Kerkez, Društvo Srbije u ratu i revoluciji 1941-1945, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1989, 186.

⁸⁵) M. Borković, n.d., 2, 41.

što Nemačka nije bila spremna da Srbiji omogući da režim dobije fizionomiju države u „novom poretku“. Postojao je strah da zamišljena politička organizacija u vidu staleške države ne preraste u pravu državu, dobije široku narodnu osnovu, poveća svoje nacionalne ambicije. Nemačka politika računala je na Srbiju u okvirima svoje neposredne politike i operativnog angažmana protiv protivnika nemačke okupacije i eksploatacije srpske privrede. Srpski narod jednostavno nije pripadao onim narodima koji su pod vodstvom Nemaca imali da izgrađuju novu Evropu. Nemački vojni i ekonomski interesi mogli su se u Srbiji ostvarivati i bez konstituisanja Srbije kao staleške države, a i sama funkcija savetodavnih organa je bila depasirana u uslovima u kojima je Nemcima pripadalo pravo donošenja odluka. Rat je bio u toku, okupacija realna činjenica, režim sveden na izvršioca nemačkih zamisli, tako da stvaranje državne organizacije nije dolazilo u obzir.

Nedićevi pokušaji kod Nemaca i daleko manjeg domašaja nisu davali rezultat. Pored opšteg nepoverenja u srpski narod i njegovu državotvoračku ulogu, koja ga nije napuštala kroz istoriju, Treći rajh je morao voditi računa i o interesima suseda Srbije, krajnje neprijateljski prema njoj raspoloženi, sa izuzetkom Rumunije, srbofobiji nemačkog vrha, različitim odnosima prema Nediću i njegovim ambicijama među nemačkim predstavnicima u Beogradu.

Avgusta 1942. u memorandumu Nedićeve vlade izražena je bojazan od novog komunističkog ustanka, čime je Nedić faktički pojačavao svoju poziciju kod Nemaca; upozoravao je na bugarske zločine, kao i na bolno pitanje ishrane, jer su Nemci oduzimali namirnice ne ostavljajući ništa za ishranu seljakove porodice i za tržište. Zahtevao je da se njegovoj vladi da autonomija. Nedić je septembra 1942. uputio novo pismo generalu Paulu Baderu, u kome je najavljiavo svoju ostavku ukoliko se ne prošire njegove kompetencije. Nemci su uzroke Nedićevog otpora sagledavali u dodatnim otkupima žita, progonima Srba u Sremu na samom pragu Beograda (teror i ofanziva Viktora Tomića), te u zahtevu Majsnera Nediću da se uzdrži od bilo kakvog mešanja u Srpsku Državnu Stražu. Nedić je u slučaju povlačenja bio spreman da ide u zarobljeništvo. Feliks Bender je pisao Ribentropu da je Nedić zamoren od vladanja, nervozan, prenadražen, bolestan, a pre svega nezadovoljan nedovoljnom vlašću i nemačkim proširenjem nadležnosti u poslove SDS i poljoprivrede, dodatnim neočekivanim razrezima.^{86'} Od prvog dana je bilo očigledno da je Nedićeva vlada ipak samo sredstvo u rukama Nemaca, ali je 65-godišnji general nastojao da popravi svoj položaj, koristeći se i metodama pretnji da će dati ostavku. Nemačka nadležstva u Srbiji rešavala su svoje sporove preko njegovih leđa. U samoj Nedićevoj vladi tekli su sukobi između komesara, tzv. stojadinovićevara (Milana Aćimovića) i ljudi Ljotića. Nedić je sa Jonićem i generalima u vladi predstavljao treću struju.

^m Isto, 1, 362.

Milan Nedić je februara 1942. uputio pismo Haroldu Turneru, obaveštavajući ga da se u hrvatskoj državi nalaze srpski saplemenici u logorima u Jasenovcu, Drnju (kod Koprivnice), Novoj Gradiški, Pakracu, Slavonskoj Požegi, Jastrebarskom i Lobar-gradu (žene i deca). Upozoravao je nemačkog funkcionera da glad i zima odnose nevine živote. S pozivom na njegovu „plemenitu nemačku dušu“ tražio je da preduzme mere da se ovim „stradalnicima“ pomogne slanjem pomoći u logore (životne namirnice, rublje i odelo), posredstvom srpskog i nemačkog Crvenog krsta. Nedić je Turneru upućivao proteste i aprila, juna i avgusta 1942, ali nije došlo do olakšanja položaja srpskog naroda u NDH. Nedić je za teror nad Srbima govorio da ga ne pamti ni španska inkvizicija niti prva gonjenja hrišćana; da nije ravan ni najvećim zulumima u prošlosti. Nemci nisu nikada ni pomišljali da pitanje Srba u NDH rese, a Nedić nije posedovao za to nikakvu moć, vlast i inicijativu, kako i sam kaže avgusta 1942. godine, kako u državnim tako i u javnim poslovima.

Selo pod okupacijom

Nemačka je u Srbiji kao delu Jugoistoka gledala agrarni prostor koji sa ostalim zemljama Jugoistoka predstavlja „dodatni“ deo velikog privrednog prostora Trećeg rajha. Za nas je ova činjenica bitna jer je opredeljivala budući razvoj Srbije kao agrarne zemlje. Nedićeva koncepcija o selu i seljaštvu, kao osnovi budućeg srpskog društva, proizilazila je, nesumnjivo, iz njegove konzervativne političke filozofije, ali pre svega pritiska stvarnosti koja je upućivala da je opstanak moguć samo ako selo održi Srbiju i nemačkih zahteva za povećanjem poljoprivredne proizvodnje. Ona je sinhronizovana i sa nemačkim shvatanjem da Srbiji nije potreban razvoj industrije. Koliko je nemačka politika išla na to da održi Srbiju kao agrarni privesak Trećeg rajha, najbolje govori i demontaža pojedinih industrijskih objekata u Srbiji, delimično uslovljena ustaničkom akcijom ali daleko više planovima o budućnosti Srbije kao poljoprivredne zemlje, balkanske žitnice sa Vojvodinom, odnosno Banatom. Žrtva demontaže i odnošenja bio je Vojnotehnički zavod u Kragujevcu. Od velikog zavoda zadržana je radionica za opravku vozila.⁸⁷ Pored Vojnotehničkog zavoda, sudbinu demontiranja doživeli su i Vojnotehnički zavod u Čačku i Lazarevcu, deo mašinskog parka „Vistada“ iz Valjeva, Barič i Vreoci, uglavnom vojna industrija.

Upravni i privredni štab Vojnog zapovednika Srbije pokazao je visoki stepen zainteresovanosti da se održi nivo predratne poljoprivredne proizvodnje. Nemcima je odgovaralo da koriste poljoprivrednu produkciju iz Srbije jer su na srpske proizvode odranije bili naviknuti, nije bilo problema sa transportom i cenama. O značaju poljoprivrede

⁸⁷ Do ustanka postojali su ambiciozni planovi sa vojnim fabrikama u Srbiji (za kopnenu vojsku šest, a za vazduhoplovstvo sedam). U julu je bilo nezaposleno 7.000 radnika. - Z. Spasić, Kragujevačka fabrika oružja 1853-1953, Beograd, 1973, 338-340.

govori i činjenica da su obnovljene katedre Poljoprivrednog fakulteta, kao savetodavni stručni organ Ministarstva za poljoprivredu. Fakultetsko osoblje je bilo spremno da na terenu pomogne u rešavanju najvažnijih poljoprivrednih problema stručnim savetima. Obrazovano je nekoliko grupa: za biljnu proizvodnju, za stočnu proizvodnju, vinogradarstvo i voćarstvo, zaštitu bilja itd. Od Poljoprivrednog fakulteta očekivalo se da pomogne u stvaranju stručnog kadra, jer se oskudevalo u agronomima i srednjem poljoprivrednom osoblju.

Po ugledu na nemačku privredu, koja je odranije prešla na ratni kolosek i planski usmeravana, propisan je i Plan o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji u toku 1942, 1943. i 1944. godine. Ova dirigovana ekonomska politika nije dala rezultat iz više razloga, ali pre svega jer nije prihvaćena od kategorije stanovništva kojoj je bila namenjena. Uzalud je srpskom seljaku ispevana himna u slavu njegove radljivosti, proglašavan za najnapredniji društveni sloj, temelj društvene organizacije; uzalud je slavljen srpski domaćin. Srbija je bila pod okupacijom, a srpski seljak se nije mogao uveriti da mu je Nemač prijatelj. Situacija u kojoj su izvođene ove mere bila je vanredna, određena ropstvom, mobilizacijom radne snage, postojanjem suprotstavljenih vojski, pritiskom kvislinške propagande koja je odbijala, a na drugoj strani zahtevima partizanskih snaga da se okupator bojkotuje i u ekonomskoj sferi. U stvarnosti Nedić nije mogao obezbediti da prinosi ostaju u Srbiji, jer Nemci nisu lako ispuštali svoj deo. Seljaštvo, ali i Nedićevu vladu, posebno teško su pogađali dodatni nemački zahtevi za povećanjem davanja žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda. Avgusta 1942. Franc Nohhauzen zahtevao je da Srbija na ime dodatnih davanja isporuči još 100.000 tona pšenice i kukuruza.⁸⁹⁾

Srpsko selo je za vreme okupacije bilo lišeno hiljada radnih ruku u zarobljeništvu, a na drugoj strani pritisnuto raznim vojskama koje je trebalo hraniti i smestiti, naročito 1941. i 1944. godine. Na srpskom selu našlo se i na desetine hiljada izbeglica iz NDH, Kosova i Metohije, Vojvodine, Makedonije, koje su učešćem u obradi zemlje delimično nadoknađivale nedostatak radne snage. Kvislinški režim naglašavao je značaj sela i zemljoradničkog staleža kao najmnogoljudnijeg u Srbiji. Selo je imalo da ishrani neproizvodno stanovništvo u gradovima, veliki broj radnika, činovništva i đaka u gradovima, izbeglice, dajući hranu i za izdržavanje okupatorske vojske, pa i za izvoz u Treći rajh. Svo breme okupacije palo je na selo. Seljak je pozivan da ne bude samoživ i da daje svoj doprinos ishrani ostalog stanovništva. Izdržavalo je snage narodnooslobodilačkog pokreta, kao i četnike Mihailovića. Zato se apelovalo na seljaštvo da obezbedi viškove hrane za prehranu stanovništva, da odvoji za one koji nemaju, da savesno izvršava naređenja vlasti i da se zalaže za red i mir. Vlast je demagoški uveravala srpskog seljaka da se rat u toku vodi za njegovo oslobođenje. Prema propagandi

⁸⁸⁾ „Srpsko selo”, 13. februar 1943.

kvislinga, Nemačka nije vodila rat samo protiv komunizma, kao glavnog neprijatelja seljaka, već i protiv svih onih koji žive od „muke i truda radnog naroda“. Insistiralo se da seljaci borbu Nemačke shvate kao svoju borbu.^{90'} Za unapređenje sela stvorena je ustanova „Zemlja i rad“. Preko ove ustanove srpski omladinci - zemljoradnici upućivani su u Nemačku kao „kvasac za našu novu poljoprivredu“. Ustanova je razvijala ljubav prema srpskoj zemlji. Omladinci su od 1942. u grupama slati u Nemačku da tamo uče na nemačkim imanjima. Upućivani su i na praksu iz oblasti podrumarstva, mlekarstva, prerade voća i povrća konzerviranja hrane.^{91'}

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije“ odvodila je seljake na rad van atara sela, najčešće u rudnike, koji su za Nemce imali poseban strateški značaj.

Poljoprivredi se i u upravnoj, propagandnoj i agronomsko-tehničkoj sferi poklanjalo dosta pažnje. Ona je proizilazila iz osnovne koncepcije Milana Nedića da je u pitanju elementarni sloj srpskog društva kojem «e mora pomoći, radi održavanja srpskog naroda i njegovog prosperiteta u budućnosti, što se istovremeno podudaralo sa nemačkom saglasnošću da se produktivnost poljoprivrede podiže u ime ostvarivanja predviđenih i dodatnih kvota žitarica za vojsku i transport u Treći rajh. Srbija i Banat bili su takva žitorodna područja o kojima se u uredu Hermana Geringa, kao tvorca dirigovanog plana nemačke privrede, nije moglo ne voditi računa, a posebno od strane izvršioca nemačke privredne politike u samoj Srbiji - France Nojhouzena. Nije se vodilo računa samo o intenzifikaciji proizvodnje žitarica, osvajanju novih prostora isušivanjem močvarnog i plavljenog zemljišta, već i o unapređenju stočarstva rejonizacijom Srbije zavisno od najboljeg uspeha koji se mogao postići u gajenju određenih vrsta stoke (konja, govečadi, ovca). Predviđeno je precizno u kojim rejonima treba odgajati, recimo, krivovirsku ovcu, gde svrljišku, kosovsku, sjeničku itd.^{92'}

Nedić je smatrao da se nove površine zemlje mogu dobiti isušivanjem močvara Mačve, melioracijama u Pomoravlju, Podunavlju, u dolinama Kolubare i Tamnave, Mlave i Mogile, Timoka, Skrapeža, Luga, Jasenice i Kuburšnice, dolina mnogih „zadivljalih reka i rečica“. Ministarstvo građevina radilo je na otimanju površina od poplavljenih područja Pocerine i Posavine, Velikog Makiša, Godomina, Velikog seoskog rita, Velikogradištanskog rita, doline Velikog Luga, doline Velike Morave i drugih područja močvarnog zemljišta, koje je iznosilo oko 160.000 ha. Očekivalo se da se dobije višak žetvenog prinosa od 8.000 vagona.^{93'} Otimanje od šuma nije se predviđalo, jer je samo jedna

⁸⁹¹ S. Kerkez, n.d., 182.

^{90>} Isto, 173.

⁹¹⁾ „Službene novine“, 9. jul 1941; „Srpsko selo“, 10. januara 1942.

⁹² Isto, „Službene novine“, 22. januar 1943; „Srpsko selo“, 13. februar 1943.

^{3>} „Zemlja i rad“, mart - april 1943.

petina Srbije ostala pod šumom. Šta više, smatralo se da je šumi trebalo vratiti ono što joj je ranije oteto.^{94>}

Razvoj poljoprivrede nije se mogao pokrenuti bez razvoja industrije, koja bi snabdela seljake plugovima i drugim poljoprivrednim sredstvima za rad. Nedić je od prvih pokušaja takve proizvodnje nastojao da stekne kapital. Mehanizaciju, poljoprivredni alat i druge mašine trebalo je selu da da industrija. Decembra 1942. slavljena je proizvodnja prvog pluga izrađenog u Srbiji, u fabrici „Vistad“. Po želji i volji generala Nedića, kako je pisalo u časopisu „Zemlja i rad“, „pretopljeno je gvožđe i čelik“ koje je bilo namenjeno topovima a sliveno u plug, jer su se Nemci odrekli tako im potrebne kovine u navodnoj želji da pomognu srpskom seljaku. „Vlada narodnog spasa“ donela je odluku da fabrika „Vistad“ (Valjevska industrija Stanković, akcionarsko društvo) proizvodi za selo i seljake (plugove, sejačice, drljače i ostali alat).⁹⁵⁾ Iz ovoga je zaključivano da je nova industrija usmeravana na najneophodnije potrebe sela, umesto da proizvodi robu za luksuz. Zbog ove neznatne nemačke koncesije uzdizana je u nebesa Nedićeva politika prema selu. Iz tog se izvlačio i zaključak kao da Nemci nisu bili zainteresovani za povećane prinose zbog svojih izvoznih potreba.

Povodom izložbe „srpskih plugova“, Nedić je jula 1943. rekao: „Srpski narod opredelio se za konstruktivan rad, iako pod najtežim uslovima revolucije i rata. To je dokaz njegove vitalne snage i vere i samog sebe da će preživeti ovo teško vreme, postojati i biti koristan velikoj evropskoj zajednici. Dok drugi pale, ruše, razaraju i ubijaju, on, srpski narod, gradi i koristan je član čovečanstva... Deset hiljada plugova, to je velika radost i naš ponos što smo njima obogatili naš dobri i radni svet. Zato smo mi taj plug i nazvali 'Naš plug'. U izradi je još pet hiljada ovakvih plugova... Samo ovakvim radom, sjajnim radom iskovaćemo mi opet svoju budućnost, jer je u našem radu naš spas, naša veličina i naša nova Svesrbija“.⁹⁶⁾

U razvoju poljoprivrede inž. Radoslav M. Veselinović, ministar poljoprivrede i ishrane, zalagao se za preorijentaciju poljoprivrede od ratarstva ka voćarstvu, povrtarstvu i stočarstvu. Očekivalo se, mnogo više nego do tada, da se obrati pažnja na proizvodnju industrijskih biljaka. Napredak poljoprivrede vezivao se i za tzv. pravedne cene proizvoda, pod kojima se podrazumevalo da budu veće od proizvodnih troškova. Osnov za povećanje poljoprivredne proizvodnje sagledavao se i u racionalnoj obradi zemlje, đubrenjem, izborom selekcionisanog semena, upotrebom boljih i modernijih sprava, planskim rasporedom kultura, načinom upotrebe kapitala. Planskim radom morala se prevazići primitivna obrada poljoprivrede. Na plansku poljoprivrednu proizvodnju nije se gledalo samo kao na rešenje pitanja iskrsljih u ratu

^{94>} Isto.

⁹⁵⁾ Isto, 2. decembar 1942.

⁹⁶⁾ M. Spaljković, Predgovor drugom izdanju Nedićevih govora, bez oznake strane.

(proizvod nužde), već kao na neophodnu potrebu koju je trebalo uvesti još za vreme mira. Ministar je plansku poljoprivredu smatrao kao sredstvo da se obezbedi prehrana naroda, čime bi ovaj bio spasen u uslovima rata. Izvršavanje zadataka planske privrede u toku dve godine prikazivano je kao „grandiozno delo srpskih seljaka”. Prve i dalje mere mogle su da se izvedu samo odozgo, uz pomoć države, koja se oslanjala na zadrugarstvo.⁹⁷¹

Među glavnim problemima srpskog sela, nezavisno od nenormalnih ratnih prilika, izdvajaa se niska proizvodnja sa prodajom proizvoda u bescenje. Uzrok se nalazio u malim razdrobljenim zemljišnim posedima koji nisu mogli izdržavati seljaka sa porodicom. Slaba pismenost i strah od modernizacije poljoprivredne proizvodnje odbijali su seljake od promene zatečenih navika. Na selu nije bilo sloge, a politika i partije pre rata zatrovale su odnose između seljaka. Neprosvećeni seljak nije bio spreman da unosi novine u poljoprivrednu proizvodnju. Za savremenu poljoprivredu seljak se morao obući (putem kurseva, poljoprivrednih predmeta u školama itd.). Tome je doprinosila štampa (naročito „Srpsko selo”), prosvetna politika i politička propaganda.

Surova stvarnost okupirane Srbije i podređenost Nedićeve vlade nemačkoj okupacionoj vlasti učinili su da se i u sferi proizvodnje ne postignu zamišljeni ciljevi. Deklarisati ciljeve bilo je lako, ali ostvariti ih bilo je skoro nezamislivo. Selo nije imalo radnih ruku, a rat i okupacija ometali su ostvarivanje kolaboracionističkih zamisli. Otpor sela ovim merama bio je glavni faktor neuspeha zadružne politike i dirigovanog planiranja u oblasti proizvodnje. Privremeni rezultati nestajali su sa pojačanim otporom režimu okupacije. Srpsko selo nije nikada prihvatilo Nedićevu koncepciju o obnovljenoj Srbiji u „novoj Evropi”. Poljoprivredno bogata Srbija nije u toku rata doživela hroničnu glad kao neki drugi krajevi Jugoslavije, pre svega oni u dinarskom području, i pored ishrane nemačke vojske i izvoza u Treći rajh, što je bio i glavni cilj i smisao planske privrede nametnute od vrha kolaboracionističkog režima, ali o nekom unapređivanju proizvodnje, racionalizaciji organizacije i uopšte modernizaciji ove privredne grane gotovo da se ne može govoriti. Propaganda je bila jedno, a naličje života pod okupacijom njena sušta suprotnost.

Industrija i rudarstvo u službi nemačkog ratnog napora

Privredna ministarstva Nedićeve vlade bila su nesamostalna, radeći po nalogima i nadzorom referenata Glavnog opunomoćenika za privredu Franca Nojhauzena, koji su imali pod svojom kontrolom centrale za tekstil, špirituis, šećer, drvo, ugalj, metal, hemijske proizvode, čiji je rad objedinjavao njegov pomoćnik Betner, dok je drugi pomoćnik Kajzer držao rudnike i privredna preduzeća.⁹⁸¹ Po nemačkim uputstvima

⁹⁷¹ Članak Radoslava M. Veselinovića „Budući razvoj poljoprivrede u Srbiji”, objavljen u „Srpskom selu”.

⁹⁸¹ M. Borković, n.d., knj. 2, 104.

donošeni su i planovi o dirigovanoj privredi, koji je stručno razradila grupa u srpskom Ministarstvu privrede, a plan poljoprivrede grupa Ministarstva za poljoprivredu. Ministarstva privrede i poljoprivrede bile su mamutske birokratske organizacije sa po 2.000 zaposlenih službenika prosečno u svakom, nalazeći se pod neposrednim nadzorom generalnog opunomoćenika za privredu.^{99'}

Središte industrije Srbije nalazilo se u Beogradu, gde je prema statističkim podacima iz 1938. bilo 327 fabrika ili 7,8% od ukupnog broja fabrika u Kraljevini Jugoslaviji.^{100'} Ispred Beograda po broju industrijskih preduzeća nalazila se Vojvodina. Vojna industrija bila je skoncentrisana u Srbiji. U odnosu na vojne industrije drugih zemalja, nalazila se na nezavidnom nivou. O tome recito govori podatak da je oružje Jugoslovske vojske bilo raznoobrazno, različitih tipova i vrsti (preko 130 modela topova, osam modela mitraljeza i puškomitraljeza, više od deset modela pušaka i preko tri stotine tipova municije). Jugoslavija je bila prinuđena da uvozi oružje iz razvijenih evropskih zemalja, a uoči rata i iz Nemačke, koja je među prvima počela da trguje oružjem i municijom.^{101'} U Vojno-tehničkom zavodu izrađivane su, pored pušaka i puškomitraljeza, ručne bombe („kragujevčanke“), pištolji, avionske bombe, minobacači; opravljani su topovi. Polovinom 1938. u Zavodu je radilo preko 8.000 radnika.^{102'}

Industrijska preduzeća u Srbiji su posle okupacije bila obuhvaćena u 29 velikih firmi. Krajem 1941. i početkom 1942. proradili su gotovo svi industrijski objekti u Srbiji: Sartid - Smederevo, Jasenica - Smederevska Palanka, Fabrika vagona Kruševac, Zeleznički remontni zavod u Kraljevu, Vistad - Valjevo, Fabrika avionskih motora Rakovica, Fabrika oružja i municije u Užicu, Fabrika štofova - Paraćin, hemijska fabrika „Zorka“ u Sapcu, Fabrika cementa u Popovcu, tekstilne fabrike u Nišu i Leskovcu, fabrike za preradu kože u Nišu, Beogradu, Zaječaru i Knjaževcu itd. Radile su fabrike, pivare, mlinovi, strugare. Predmeti od gvožđa proizvođeni su u „Sartidu“, kao najvećoj topionici i valjaonici u Srbiji, koji su podmirivali izvoz u Nemačku i potrebe u Srbiji. Preduzeća u Smederevskoj Palanci i Kruševcu proizvodila su teretne vagona, a „Zorka“ u Šapcu sumpornu kiselinu.

U okupiranoj Srbiji osnovano je 37 akcionarskih društava, od kojih je 27 bilo sa stranim kapitalom - pretežno nemačkim (75%).^{104'}

Industrija u Srbiji morala je da se nosi sa nedostatkom radne snage, oskudicom stručnjaka u proizvodnom procesu, deficitom sirovina, pogonskog goriva, uglja i nafte, pokvarenim ili dotrajalim mašinama,

⁹⁹⁾ Isto, 109.

¹⁰⁰⁾ B. Majdanac, *Industrijalizacija i porast radničke klase u Srbiji 1947-1952. godine*, Beograd, 1981, 19.

¹⁰¹⁾ VII, *Aprilski rat 1941, 1969*, 410-419. itd.

¹⁰²⁾ Vojno-tehnički zavod je postigao dva značajna uspeha: puštanje u redovnu proizvodnju valjaonice septembra 1938. i početak fabrikacije puškomitraljeza „Zbrojovka“ kalibra 7,9 mm M-37 po čehoslovačkoj licenci. - Z. Spasić, n.d., 250.

¹⁰³⁾ S. Kerkez, n.d., 198.

¹⁰⁴⁾ Isto, 201.

nemačkom demontažom mašina. Iz podataka koji potiču iz druge polovine 1942. vidi se da je industriji i železnici nedostajao uglj: železnici 50.400 tona, rečnoj plovidbi 7.500 tona, električnim centralama 23.370 tona, metalnoj industriji 114.133 tona, industriji šećera 17.050 tona, mlinovima 5.333 tona, prehrambenoj industriji 4.943 tona, tekstilnoj industriji 5.225 tona, hemijskoj industriji 3.889 tona, ostaloj industriji 12.690 tona, ciglanama 4.951 tonu, tj. ukupno 149.484 tona.¹⁰⁵⁾ Mesečna potreba privrede za ugljem iznosila je oko 150.000 tona, a potrebe za ogrevom javnih i privatnih ustanova preko 20.000 tona. Međutim, u septembru 1941. godine „celokupna proizvodnja srpskih rudnika uglja iznosila je oko 47.000 tona, što znači da ona nije bila u stanju da pokrije ni jednu četvrtinu stvarnih potreba. Od tada se situacija nešto poboljšala, jer su se krajem 1941. i početkom 1942. godine proizvodni kapaciteti uglja počeli da koriste u znatno većoj meri, ali je ukupna produkcija još uvek bila nedovoljna da podmiri potrebe srpske privrede i privatnih potrošača“.¹⁰⁶⁾

Okupacijom i uništenjem Jugoslavije kao države došlo je i do razbijanja privrednog organizma i prekida proizvodnog ili kooperativnog procesa, što je takođe uticalo na karakter i intenzitet proizvodnje.

Srpska industrija za koju je inače bila karakteristična velika usitnjenost i heterogenost, nastavljala je da radi i pod okupacijom, sa malim brojem radnika, o čemu svedoči izveštaj Industrijske komore iz septembra 1943: Livnica metala i industrija hladnjaka braće Goldner u Rakovici (73 radnika); Fabrika poljoprivrednih sprava - Gođevac u Beogradu (97 radnika); Industrijsko preduzeće za preradu svih vrsta lima i metala - Alekse T. Trajkovića u Beogradu (54 radnika); Preduzeće za optiku, preciznu mehaniku i elektrotehniku - „Mikron“ u Beogradu (180 radnika); Prva jugoslovenska fabrika spiralnih burgija, alata i metalne robe - Beograd (53 radnika); Metalurgijsko preduzeće za izradu elektromaterijala - Beograd (14 radnika); Jugostroj a.d. - Fabrika mašina i aparata - Beograd-Rakovica (84 radnika); Kameni majdan - braće Zdravković, Beograd (4 radnika); Autogaraža i mašinska radionica Aleksandra Brkića - Beograd (6 radnika); „Obilić“, industrija metalnih proizvoda Miodraga Savića - Beograd (70 radnika); Nemački auto-servis, industrijska radionica (110 radnika); Aero-auto-elektromašinska industrija braće M. Vraneš - Beograd (15 radnika); Industrijsko preduzeće „Balkan“ - Beograd (15 radnika); Preduzeće za proizvodnju i popravku kola i autokaroserija Dragomira Đurića - Beograd (27 radnika); „Signal“ a.d., Industrijsko preduzeće za radiotehniku i elektrotehniku slabe i jake struje i preciznu mehaniku - Beograd (40 radnika); „Beometal“ a.d., Preduzeće za preradu metala - Beograd (75 radnika); „Kovnica“ a.d., Metalurgijsko preduzeće - Beograd (17 radnika); „Čelikos“, Industrija za preradu metala - Beograd (42

¹⁰⁵⁾ Isto, 213.

^{m)} Isto.

radnika); „Jug“ a.d., Livnica i mašinska fabrika - Beograd (10 radnika); „Rad“, Fabrika metalnih proizvoda - Beograd (36 radnika) itd.¹⁰⁷⁾

Rudarstvo je imalo poseban značaj za Nemce, naročito rudnici Bor i Trepča sa strateškim sirovinama - bakrom i olovo-cinkovom rudom. Nemci su se postarali da ovi rudnici prorade, da se njihova proizvodnja poveća i transport ubrza. Rudnici su oskudevali u radnoj snazi, ali je ona prinudno pribavljana iz redova srpskih seljaka i radnika, čak i zatočenika u logorima organizacije „Tot“, italijanskih zarobljenika, pa i jedne čete nemačkih specijalizovanih radnika. Rudnike su osiguravale specijalne jedinice kako bi se nesmetano ostvarivala planirana produkcija. Radnici i stručnjaci su se nalazili pod specijalnom policijskom prismotrom da bi se izbegle sabotaže, diverzije, organizovani rad pokreta otpora. Ako se izuzme diverzija u Trepči u leto 1941, rudnici su radili nesmetano do poslednjeg dana okupacije. Nijedan pokret otpora, ni partizanski niti četnički nije napadao na ove rudnike, mada su britanski oficiri od četnika tražili da se Bor napadne, na šta su četnici uzvraćali da će do napada doći tek kada saveznička avijacija prethodno bude bombardovala rudnik.

Na osnovu podataka iz 1943. u Srbiji su radili sledeći rudnici: Državni rudnik Vrška Čuka i Srpski Balkan (1.192 radnika); Dobra Sreća (470 radnika); Tresibaba-Podvis (703); Ibar-Jarando (560); Dobra (67); Ranovac (173); Rtanj (87); Državni rudnik Senjski rudnik i Ravna Reka (1.223); Aliksar (78); Aleksinac (672); Bogovina (772); Resava (765); Sisevac-Vrčići (562); Jelašnica (388); Vrbica (364); Oplenac (246); Orašac (112); Stamnica (74); Sikole (32); Hajduk Veljko (49); Rakova Bara (37); Bukovac (113); Velika Ivanča (208); Gružanski rudnici (35); Gročanski rudnici (75); Dad (120); Dučalovac (47); Dulkan (26); Ždrelo (49); Zvezdan (63); Zvizdar (19); Zlatar (17); Ivanovo (134); Jaderski rudnici (27); Jeklov (62); Klenovnik (525); Kostolac (761); Kolubara (90); Karbo-Makiš (324); Knežica (40); Lazarevac (50); Morava (212); Manasija (68); Melnica (55); Nada Amerić (12); Novo Selo (81); Palilula (119); Petrovački Leskovac (57); Prkosava-Rudovci (164); Petrovac (37); Radljevo (152); Rajkovac (65); Rogača (21); Sreća (184); Sv. Jovan (86); Tavnik (73); Đovdin (15); Đovdin-Prokop (25); Krepoljin-Sige (20); Bošnjani (12); Ševica (20); Šumadija (63) i Crljeni (89 zaposlenih radnika). > Ukupno je u rudnicima oktobra 1943. radio 13.041 radnik. Najviše radnika radilo je u Senjskom rudniku i Ravnoj reci (1.223).¹⁰⁹⁾

Za Nemce je u Jugoslaviji najznačajniji bio Borski rudnik, koji je Jugoslovenska vojska razorila (oštećenje mašina i kompresora, električne centrale, flotacije i topionice). Nemci su tek oktobra 1941. uspeali da dovedu rudnik do prvog stepena obnove, planirajući proizvodnju u četiri faze. Proizvodnja olovno-cinkove rude u Trepči iznosila je

¹⁰⁷⁾ Isto, 201.

¹⁰⁸⁾ Isto, 202.

¹⁰⁹⁾ Isto, 202.

1940/1941. godine 505.430 tona, a koncentrata olova 49.828 tona i koncentrata cinka 30.195 tona; za pet meseci 1941. godine, koliko je rudnik radio, 89.781 tona rude, 7.776 tona koncentrata olova i 4.740 tona koncentrata cinka; 1942. godine 344.459 tona rude, 30.533 tona koncentrata olova i 18.064 tona koncentrata cinka; 1943. godine 394.402 tona rude, 35.305 tona koncentrata olova i 16.888 tona koncentrata cinka; 1944. godine 272.031 tona rude, 21.356 tona koncentrata olova i 9.752 tona koncentrata cinka.¹¹⁰⁾ Godine 1941. proizvedeno je 16.535 tona rafiniranog olova; 1942. godine 18.382 tona, a 1943. godine 19.220 tona, što je više nego u 1940. godini, kada je bilo proizvedeno 14.234 tona rafiniranog olova.¹¹¹⁾

Prema izveštaju Trepča-Mines Limited u Zvečanu, od 5. oktobra 1943. godine, u olovnom rudniku u Starom Trgu i flotaciji i separaciji rude u Zvečanu radilo je 48 učenika, 167 pomoćnika i majstora i 699 ostalih radnika (u Zvečanu); 29 učenika, 93 pomoćnika i majstora i 926 ostalih radnika (u Starom Trgu) i u topionici olova a.d, Zvečan, 3 učenika, 41 pomoćnik i majstor i 370 ostalih radnika. Prema ovim podacima ukupan broj zaposlenih iznosio je 2.376 (učenika, pomoćnika, majstora i ostalih radnika).¹¹²⁾

O eksploataciji antimona iz Podrinjskih rudnika (rudnici oko Krupnja i Zajače), u Lisi i Bujanovačkim rudnicima govore sledeći rezultati: 1941. u Podrinjskim rudnicima proizvedeno je 17.481 tona rude antimona i 1.013 tona metala; 13.548 tona rude antimona i 355 tona metala u 1942. godini; 1943. godine 26.202 tona rude i 723 tona metala, a 1944. godine 15.928 tona rude i 281 tona metala. Ukupna proizvodnja rude i metala u Lisi iznosila je: 1.004 tona rude i 169 tona metala 1941. godine; 1.988 tona rude i 311 tona metala 1942. godine; 1.674 tona rude i 278 tona metala u 1943. godini; 386 tona rude i 75 tona metala 1944. godine, a u Bujanovačkim rudnicima: 936 tona rude i 234 tona metala 1941. godine; 869 tona rude i 217 tona metala 1942. godine; 1.283 tona rude i 295 tona metala 1943. godine i 411 tona rude i 90 tona metala 1944. godine.¹¹³⁾

Pored Bora i Trepče, naročitu zaštitu uživao je rudnik antimona kod Krupnja i Ivanjice, jugozapadno od Loznice, rudnik magnezita kod Užica, rudnik pirita kod Donjeg Milanovca i rudnici uglja u istočnoj Srbiji, te ruda hroma kod Čačka, Raške i Drenice; eksploatisan je i azbest.¹¹⁴⁾

Bor je za sve vreme okupacije imao probleme sa radnom snagom: kada je radnika bilo dovoljno, mnogo ih je odsustvovalo zbog slabih životnih uslova ili bežanja sa posla. Pobegle radnike „lovili“ su nemački vojnici i kolaboracionisti. Radni dan je produžavan, a uvedena je i

¹¹⁰⁾ Isto, 203.

^{m>} Isto.

^{m>} Isto.

¹¹³⁾ Isto, 204.

¹¹⁴⁾ M. Borković, n.d., 2, 121.

nedelja kao radni dan. Trebalo je održati proizvodnju blister-bakra od 3.500 tona mesečno. Predratna proizvodnja je iznosila 40.000 tona godišnje, a Franc Nohhauzen zahtevao je da se proizvodnja podigne do nivoa od 60.000 tona blister-bakra godišnje. Ukupan broj radnika se povećavao, ali je radni efekat slabio. Oktobra 1942. od ukupno 8.199 radnika na posao je dolazilo 6.833.¹¹⁵⁾ Dosta radnika dovedenih sa strane nije moglo da izdrži više od četiri meseca rada. Posebno je zapažana oskudica kvalifikovanih radnika, pre svega rukovalaca bušilica. Nemci su septembra 1943. doveli u Srbiju „rudarski bataljon Jugoistoka“, koji je brojao oko 1.000 radnika, od čega je jedna četa (105 ljudi) došla u Bor. Februara 1944. u Bor je stiglo 1.400 italijanskih zarobljenika. Među radnicima je bilo i pripadnika „Službe rada“. Primicanjem kraja okupacije, teškoće sa nedostatkom radnika, transportom rude i oskudicom uglja sve više su se povećavale.

Napuštajući Bor, oktobra 1944, Nemci su oštetili sve važnije uređaje (izlazno okno je minirano, jame potopljene, pumpe uništene).¹¹⁶⁾

Nedić i radništvo - „Srpska zajednica rada“

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije“ uvedena je decembra 1941. godine Uredbom za „područje srpske države“, sa zadatkom da se ceo narod, određenog doba starosti, udruži na zajednički, svestan i disciplinovan rad za opšte dobro. Svaki Srbin od 17 do 45 godina sposoban za rad, bez obzira na zanimanje, bio je obavezan na službu u nacionalnoj obnovi. Od obaveza službe mogla su se izuzeti: lica s redovnim zanimanjem, lica samostalnog zanimanja koje im je osiguravalo izdržavanje, radnici koji su se kod srpskih javnih berzi rada prijavili za rad u Nemačku, lica u radnom odnosu koja su primala platu kod „posloprimaca“, članovi porodica sopstvenika poljoprivrednih domaćinstava neophodno potrebni za održavanje domaćinstava. Pod ovu obavezu nisu potpadala lica lišena časnih prava: Jevreji i Cigani. Ukupno trajanje u službi nije smelo da iznosi više od godinu dana. Lica u službi dobijala su besplatan smeštaj, radničko odelo, hranu i besplatan podvoz. Iako ovim nisu zasnivali radni ili službeni odnos, bili su osigurani za slučaj bolesti ili nesreće na poslu. U državnu službu i na Univerzitet i visoke škole mogao se primiti samo Srbin koji je prethodno najmanje šest meseci obavljao službu nacionalne obnove. Lica koja su izvršila obavezu nacionalne službe imala su pri jednakim uslovima prvenstvo u zasnivanju radnog odnosa u državnoj ili samoupravnoj službi. Studenti i đaci mogli su dobiti stipendije za studije i učenje u zemlji i inostranstvu. Zanatlijska i radnička omladina imala je prvenstvo za nameštenje u državnim preduzećima.¹¹⁷⁾

¹¹⁵⁾ S. Kerkez, n.d., 206.

¹¹⁶⁾ Isto, 211.

¹¹⁷⁾ Uredba o uvođenju nacionalne službe, „Obnova“, 16. decembar 1941.

Normativno regulisana kao obavezna, ova služba obezbeđivana je izborom vodećih ljudi politički pouzdanih, a na drugoj strani disciplin-skim propisima i kaznenim odredbama zatvora do godinu dana za one koji izbegavaju službu, ne ispunjavaju određene dužnosti ili neovlašćeno napuštaju službu nacionalne obnove. Predsednik Ministarskog saveta određivao je opštekorisne radove nacionalne obnove ili radove važne sa državno-političkog gledišta. U kojim teškim prilikama treba upotrebiti Službu nacionalne obnove odlučivao je ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Rukovodca službe imenovao je predsednik Ministarskog saveta.

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije" angažovala je omladinu na rad u rudnicima, na opravci puteva, seči drva itd. Radnici su kontrolisani putem upravnih organa, policije, socijalno-radničkih organizacija (osiguranja, posredovanja rada itd.). Odredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javnih službi obuhvatale su sve one koji su pripadali „internacionalnim organizacijama" (komunistima), širili lažne vesti, bili optuženi za korupciju, nesavesno obavljanje dužnosti.^{118'}

Kontroli je podlegalo i radništvo u Srpskoj zajednici rada (SRBO-ZOR), nekoj vrsti sindikata stvorenih za vreme rata. Srpska zajednica rada imala je svoj organ „Srpski radnik" koji je propagirao režim i njegovu politiku u oblasti rada, pozivajući se na tradicije srpske zadružnosti i solidarnost radnika i nameštenika, poslodavaca.

Na čelu Srpske zajednice rada, sa sedištem u Beogradu i filijalama u celoj Srbiji, nalazio se Milan Nedić. Bilo je predloga da se na čelo SRBOZOR-a postavi Milosav Vasiljević, prof. Univerziteta, poznati sociolog nacionalsocijalističke orijentacije, pa čak i Dragiša Cvetković, kao predratni funkcioner „Jugorasa", režimskog sindikata Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ).^{119'}

Srpska zajednica rada osnovana 1942. naličila je nemačkom Frontu rada. Predlažući inž. Milosava Vasiljevića za starešinu Zajednice, Ljotić je polazio od toga da on dobro poznaje ovu nemačku organizaciju i da može pomoći da se među radnicima iskoreni marksizam i komunizam. Cilj Zajednice bilo je ujedinjenje radnika na nacionalnoj osnovi u jednu celinu i u opštem interesu radnika, naroda i države, da bi se obezbedio mir, onemogućili štrajkovi, postigao sklad između radnika i poslođa-

¹¹⁸⁾ „Srpski radnik" pisao je povodom dvogodišnjice rada „Srpske zajednice rada": „Srpska zajednica rada podignuta je na čvrstim temeljima ideologije, stare srpske zadružnosti, za dve godine svoga rada na vaspitanju svojih članova i preporodu našeg socijalnog života pokazala je velike uspehe, kakve ranije decenijama nije ostvarila ni jedna ustanova. Ona kao propagandno-vaspitna ustanova, sa velikim socijalnim zadacima, za nepune dve godine rada, nije izgubila iz vida ni jednu važniju potrebu radnika i nameštenika, poslodavaca i posloprimaca, pa je u svom sažetom radnom programu obuhvatila ceo javni i privatni život svih učesnika u srpskoj privredi". - „Srpski radnik", 3-4-5/1944.

¹¹⁹⁾ Kandidatura Cvetkovića potekla je od izvesnog Ljubomira Mitića koji je 25. maja 1942. protestovao protiv vodstva Srpske zajednice rada, smatrajući da na njenom čelu treba da se nađe Dragiša Cvetković, ali se sve završilo na njegovoj pojedinačnoj želji. - SI. Kerkez, n.d., 674.

vaca, unapredilo tehničko obrazovanje i prosvećenost, podigao kulturni nivo radnika.

Srpska zajednica rada obezbeđivala je prijavljivanje za rad u Nemačkoj (seoske i druge čete), dobrovoljno ili prinudno, radnu snagu za radilišta u Srbiji, slala radnike u rudnike i na šumske manipulacije, pomagala u školovanju radničke dece, otvarala radničke kuhinje u preduzećima. U 111 ovih kuhinja hranilo se 46.000 radnika.

Radnici, sa poslodavcima, trebalo je da se objedine u „domaćinski stalež“, koji bi bio „uklopljen“ u narod a ovaj u državu. Srpska zajednica rada imala je ulogu sprovođenja organskog izgrađivanja radničkih i nameštениčkih udruženja i čuvanja opštih privrednih interesa nacije. Odnosi između radnika i poslodavaca trebalo je da počivaju na zadržanim principima, na ravnopravnosti i druželjublju. Milan Nedić poručio je radnicima 30. maja 1942. da mu na srcu leži rešenje radničkog pitanja i da se zato i primio za starešinu Srpske zajednice rada. Od radnika je tražio da svojim radom povrate Srbiji „staru slavu, ugled i poštovanje u Novoj Evropi i celom svetu“.

Nedić je obećavao „radenicima“ da će rad dobiti svoje pravo, da dolazi novo doba, da se staro neće više povratiti i da u tom novom dobu neće više moći da se tove oni koji su za sebe zbirali sve, a od sebe nisu davali ništa. Isticao je da se u tom dobu koje dolazi neće rađati milionerski sinovi i kćeri.^{120:1} Negirao je, na jednoj strani, komunizam, a na drugoj kapitalizam. Radništvo je kontrolisano preko Radničke komore, Glavnog ureda za osiguranje radnika, Glavne uprave za posredovanje rada - Javne berze rada, Bratinske blagajne, Srpske zajednice rada i Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je koordiniralo sve ove institucije i organizacije, dajući im upravni, političko-ideološki i stručni smer. Nedić je podvrgavao kritici radničke ustanove Kraljevine Jugoslavije, gledajući u njima legla birokratije i skloništa radničke „aristokratije“. Srpsku zajednicu rada smatrao je „domaćinskom“ i nazivao „bratskom“. Radenike je oslovljavao „braćom“, tražeći u skladu sa njegovom nacionalnom opsesijom da budu „dobri Srbi“ i da brinu o srpskoj budućnosti. Osiguranje radne snage bilo je uslovljeno ne samo obnovom Srbije, već i udovoljavanjem nemačkim zahtevima za povećanom proizvodnjom.¹²¹⁾ Sa nekoliko uredbi Nedićeva vlada je obezbeđivala radnu snagu za potrebe privrede (Uredba o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije iz decembra 1941, Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja, Uredba o uvođenju ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije).

Nedićeva vlada reklamirala je rad u Nemačkoj kao oblik da se zbrine porodica. Naglašavalo se da strani radnici imaju ista prava kao i nemački i da im pripadaju „najviše nadnice, izdašna ishrana, prvorzredno ukonačenje“. Uprave za vrbovanje radne snage postojale su kod

¹²⁰⁾ Govori generala Milana Nedića, predsednika Srpske vlade, Beograd, 1943, 70-71.

¹²¹⁾ Pre svega, u rudnicima bakra, olova, cinka, uglja i u šumskoj industriji.

javnih berzi u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Šapcu i drugim mestima. U propagandi za rad u Nemačkoj koristilo se i objavljivanje sume novca koju su radnici u Nemačkoj dostavljali porodicama u Srbiji. Uredbom 0 uvođenju ratnoprivrednih mera Trećeg rajha za područje Srbije iz marta 1943. ostvarivan je pritisak na radnike da se opredeljuju za rad u Nemačkoj. Komunistička protivpropaganda je, pozivom na patriotizam, istupala protiv rada srpskih građana u Nemačkoj. Međutim, kolaboracionistički režim je bio vezan kvotom okupatora koja se morala ostvariti slanjem radne snage svakog meseca.

Sredinom 1942. u Nemačkoj je bilo oko 50.000 radnika iz Srbije. Februara 1943. taj broj je iznosio 60.000 radnika. Krajem 1943. i početkom 1944. broj tih radnika se popeo na 80.000. Mnogi se nisu nikada ni vratili zbog ozleda na radu, bolesti, gladi, bombardovanja. Kako su u Nemačku upućivane i druge kategorije radnika - seoske omladine, radnika, studenata na specijalizaciji - taj broj iznosio je oko 100.000 radnika. Prema Tanasiju Diniću, ovaj je broj iznosio 150.000, ali taj podatak ne izgleda tačan, tim pre što je dat u istrazi posle rata. U Nemačkoj se najmanje ostajalo šest meseci, ali su neki radnici ostajali 1 godinu dana, pa i duže.^{122'}

Normativno je zabranjeno otkazivanje rada ili otpuštanje u preduzećima i privrednim granama bez odobrenja najviših upravnih organa. Postavljenja su se mogla vršiti samo uz prethodno odobrenje odgovarajućeg Ministarstva. Svi državljani od 17 do 45 godina pozivani su na obavezan rad u određenim preduzećima, bez obzira da li su bili zaposleni, nezaposleni ili obavljali slobodan poziv.

Nedić je juna 1943. doneo odluku o osnivanju Fonda Milana Nedića za srpsku radničku decu, koji je pružao pomoć radničkoj deci, deci izbeglica i porodicama čiji se hranitelj nalazio na radu u Nemačkoj, na radovima u Srbiji ili u zarobljeništvu.^{123'}

U nacionalnoj obnovi Srbije nisu mogli da učestvuju Jevreji jer su lišeni časnih prava, kao izraz nacističke rasističke politike, pripadnici naroda koji su se nalazili pod udarom nemačke rasne politike i optuživani da su nosioci komunizma i marksizma. Njima je u Srbiji nemačka politika pripremila fizičku likvidaciju. Nezavisno od učešća Jevreja u narodnooslobodilačkom pokretu, antikomunistička propaganda je inače predstavljala narodnooslobodilački pokret kao jevrejsko preduzeće. Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja u Evropi u kojoj su Jevreji vezani za levičarske ideje rano pristupili narodnooslobodilač-

^{122>} Mere za slanje radno sposobnog stanovništva na rad u Treći rajh preduzete su neposredno posle završetka ratnih operacija. Na sastanku kod Franca Nohhauzena u Beogradu 2. juna 1941. iznet je predlog o upućivanju oko 75.000 radnika do kraja 1941, ali se radilo o nerealnoj zamisli. Do sredine jula 1941. prijavilo se, po nemačkim procenama, 7-8.000 radnika. Do kraja avgusta broj je narastao na 22.600 radnika (17.800 muškaraca i 4.800 žena). Od aprila do kraja jula 1942. iz Srbije je otpremljeno u Nemačku 7.430 radnika. Ima izveštaja u kojima se govori o 54.000 srpskih radnika u Nemačkoj. Naredne 1943. upućeno je 19.000 radnika. Do kraja 1943. u Nemačkoj je iz Srbije bilo zaposleno 65.743 radnika. - M. Ristović, n.d., u rukopisu, 290.

^{123>} S. Kerkez, n.d., 384.

kom pokretu, čime se negira dosta raširena teza da su Jevreji bili „stado ovaca“, „pokorne ovce“. Prema Jaši Romano oko 5.000 Jevreja učestvovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije (4.572 Jevreja, ili 6 - 7% od ukupnog jevrejskog stanovništva).¹²⁴⁾ Filozofiji mirenja nisu podlegli svi Jevreji, ali teško je bilo naći se na slobodnoj teritoriji bez veza koje su bile strogo konspirativne. Pa i velika slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji je stvorena tek septembra 1941. godine. Jevreji su morali da se prijavljuju svakodnevno, a delom su ih zavaravali i Nemci obrazovanjem zdravstvene službe koja je navodno brinula o njima. Nemci su iz imena jevrejskih komunista i patriota izvodili tezu o dominaciji Jevreja u komunističkim organizacijama, zahvaljujući delom i činjenici da su neki od njih, koji su rano pristupili komunističkom pokretu, bili u rukovodećoj strukturi KPJ: Moša Pijade, Olga Alkalaj, Moša Levi, Frida Bergman, Josif Almozlino Alma, Dori Frajdefeld, Salamon Anaf, Rafael Batina (Miša Cvetković), Rašela Baruh-Simić. Umetnik Bora Baruh radio je na oslobođenoj teritoriji u užičkom slikarskom ateljeu. Inž. Izidor Baruh je bio komesar Crnogorske čete Užičkog odreda, a Josif Baruh komesar Račanske čete. Dr Frida Gutman je bila lekar u partizanskim odredima na slobodnoj teritoriji tzv. Užičke republike, a kasnije vodila prihvatnu bolnicu u Čajniču.

Omladina koja nije shvatala nacionalne dužnosti u duhu Nedićeve 1 Ljotićeve politike ozdravljenja Srbije, prevaspitavana je primenom prinudnih mera. Zavod za prevaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, osnovan 1942, zasnovan je na iskustvima Nemačke u prevaspitavanju „posrnule omladine“. Nedićeva vlada je 15. jula 1942. donela Uredbu o prinudnom vaspitanju omladine i formiranju Zavoda, u koji su slati učenici isključeni iz škola i studenti, po odluci opštinskih uprava, odnosno policijskih vlasti a po uzrastu od 14 do 25 godina. U zavod je upućivana i vanškolska omladina koja nije shvatila nacionalne dužnosti. Prinudno vaspitanje trajalo je od 6 meseci do dve godine, ali je 1943. produženo do tri godine. Pitomce kažnjenike izdržavala je država, s tim što su roditelji boljeg materijalnog stanja pokrivali troškove boravka za svoju decu, prema imovinskoj skali. Krajem 1943. Nedić je osnovao još jedan sličan dom u Obilićevu kod Kruševca. Zadatak doma je bio da prikuplja ratom unesrećenu, napuštenu i posrnulu siromašnu decu i osposobljava je za nacionalno ispravne, stručno spremne i predane članove srpske narodne zajednice. Predviđeno je da Dom primi 300 muške i 100 ženske dece od 17 do 21 godine života. Ovaj dečiji dom ili „grad“ počeo je sa radom početkom 1944. godine. „Grad“ je bio obezbeđivan stražom.¹²⁵⁾

Na čelu zavoda u Smederevskoj Palanci nalazio se Milovan Popović, asistent Univerziteta u Beogradu, član Zbor-a, a za upravnika ženskog

¹²⁴⁾ Dr J. Romano, n.d., 40. - Ukupno je u Jugoslaviji od 82.242 Jevreja stradalo 67.248 ili 81,76%. Od toga je u Banatu stradalo 3.800, u Srbiji 11.000, Bačkoj i Baranji 13.500, Sandžaku 260, Kosovu i Metohiji 210.

¹²⁵⁾ D. Kilibarda, n.d., 123-4.

internata postavljena je dr Dragojla Popović, takođe član Ljotićevog Zbor-a. Cilj vaspitanja je bio da se omladina politički prevaspita i vrati u život. Na spisku Ministarstva prosvete za upućivanje u Zavod krajem 1942. nalazilo se 330 učenika iz 35 škola. U Zavodu je 1942-1944. boravilo 1.270 pitomaca. Među predavačima su bili: Velibor Jonić, Ratko Parežanin, Dimitrije Ljotić, Milosav Vasiljević, Đoko Slijepčević. Politička shvatanja pitomaca testirana su putem pisanih radova: „Moj slučaj“, „Mojapolitičkaubeđenja“, „Štamisliš o Titovoj akciji“ itd.¹²⁶⁾

Ideološke osnove prosvete i kulture

Osnova Nedićeve kolaboracije zasnivala se na spasavanju srpskog naroda putem očuvanja mira i osude borbe kao smrtonosne za srpski narod. Pognuti glavu značilo je egzistencijalno se obezbediti u surovom ratu. Srpski narod je bio malen i svaka borba ili pooštrenje vojne okupacije dovelo bi do njegovog neizbežnog uništenja. Nedić se stoga javljao u ulozi spasioca srpskog naroda. Alternativa borbe je bila do kraja odbačena. Ovu alternativu trebalo je odbaciti i „ološ“ koji je nagrizao zdravu srž naroda nemilosrdno istrebiti. Obračun sa komunizmom obuhvatao je i obračun sa jevrejstvom i masonerijom, sa „petokrakom i šestokrakom zvezdom“. Nedić je bio čovek koji je najbolje izražavao interese srpskog naroda u sadašnjosti i budućnosti, a „treća Srbija“ pod njegovim vodstvom smatrala se prirodnim istorijskim nastavkom srpske prošlosti.

Srpska prosvetna i kulturna politika polazila je od glorifikacije Nedićeve politike, srpske prošlosti, osude Jugoslavije, kritike građanske demokratije. Ideolozi Srbije pod okupacijom, bliski Nedićevom režimu i Ljotićevim pogledima, priklanjali su se režimu „nove Srbije“ koja mora da se nasloni na svoju slavnu prošlost. Miroslav Spalajković je prekid srpskog mita nalazio u Kraljevini Jugoslaviji. Nova državna tvorevina je 1918. prekinula taj mit i izazvala „zamrlost i neplodnost u srpskom narodu“. Velibor Jonić kritikovao je liberalno-kapitalistički sistem Kraljevine Jugoslavije kao nepodesan za Srbiju, kao zemljoradničku i maloposedničku zemlju sa izrazito patrijarhalnom kulturom.¹²⁷⁾ Obnavljanjem ovih idealističko-mitoloških projekcija srpske prošlosti odbacivao se celokupni razvitak Jugoslavije kao antiistorijski, štetan po Srbiju, koji ju je unazadio, doveo do „raspadanja srpske narodne duše“. Jugoslaviju su odbacivale i sve druge nacionalističko-šovinističke snage. Mitologizirane nacionalne ideologije stavljene su u funkciju obnove nacionalnih organizama u krilu Hitlerovog „novog poretka“.

Drugu komponentu prosvetne i kulturne politike predstavljalo je razvijanje teze o prijateljstvu nemačkog i srpskog naroda, savremenom blagonaklonom odnosu Nemačke prema Srbiji, uticaju nemačke kulture

¹²⁶⁾ Isto, 126.

¹²⁷⁾ „Srpski narod“, 24. oktobar 1942.

na Srbe u prošlosti, ulozi koju je Nemačka preko svojih velikana u oblasti humanistike učinila otkrivajući najveće srpske duhovne vrednosti kulturnoj Evropi (narodno stvaralaštvo, rad Vuka Karadžića itd.).

Antijugoslovensku politiku potpomagali su i Nemci, koji su Jugoslaviju 1941. razbili kao državu, suprotno međunarodnoj pravnoj doktrini i činjenici da je ona nastavljala da živi u međunarodnim odnosima i preko pokreta otpora koji se nije mirio sa porazom aprila 1941. godine. Sama ideja Srbije značila je negaciju Jugoslavije. Za Nedića je Jugoslavija bila „pokojnik”; ona nas je „razorila, upropastila i dovela do prosjačkog štapa”.

Srpskom narodu pridavala su se neka posebna svojstva koja su ga činila osobenim narodom. Posebne odlike proisticale su iz njegove istorije, tradicije, narodne psihe. Individualna svojstva naroda formirana u posebnim istorijskim uslovima su apsolutizirana, narod tretiran kao kompaktni socijalni organizam, seljaštvo kao osnova društva idealizirano. Polazeći od ovih svojstava, teoretičari fašističke orijentacije¹²⁹ kalemili su na buduću organizaciju srpskog društva, celinu naroda zanemarivanjem čoveka kao pojedinca, princip jedinstva i hijerarhiju odnosa, u narodu gledali „čvrstu, biološku i društvenu zajednicu”, nastalu u prošlosti i izraslu u „organsku celinu”. Za Dimitrija Najdanovića, u Nedićevoj „državi spasa” ljudi kao pojedinci su pre narodni nego svoji, jer na svakom planu - biološkom, psihološkom, duhovno-kulturnom - izviru i uviru u narodno biće.¹²⁹

Ideje prosvetne politike najbolje se sagledavaju preko „Prosvetnog glasnika” koji je uređivao dr Filip Medić, a kao izdavač potpisivao Velibor Jonić, ministar prosvete i vera. Novom teorijskom osnovom školstva i ukupne prosvete bavili su se u štampi i stručnoj periodici, naročito u „Prosvetnom glasniku”, Velibor Jonić, Vladimir Velmar Janković, dr Dimitrije Najdanović, dr Radiša Mitrović i drugi. Člankopisci u „Prosvetnom glasniku” ustajali su protiv materijalističkog duha koji potiskuje i razara svetosavski duh kod Srba. Komunistička akcija označavana je kao krajnje nemoralna i neskrupulozna. Cilj komunističke akcije nije bio lečenje srpskog naroda od truleži Kraljevine Jugoslavije i njenog materijalističkog duha, već ekonomsko i političko porobljivanje srpskog naroda od strane nesrpskih, poglavito jevrejskih elemenata. Lek je tražen protiv oba zla: materijalističkog i komunističkog u obnovi svetosavskog duha i svetosavskog idealizma.¹³⁰

U ime nacionalnog vaspitanja đaka, kao glavnog cilja škole pod okupacijom, zahtevalo se odbacivanje internacionalne ideologije koja od đaka „nacionalca stvara - internacionalca”, unoseći u đачke pojmove o nacionalizmu pometnju, zabunu, koja je utoliko opasnija što je uperena na mlade đачke duhove koji su prijemčivi za sve što je novo pa makar to novo i ne bilo dobro. Ta ideologija preporučivala je

¹²⁹ M. Nedić, Moja reč Srbima, Govori održani 1941-1944. godine, Beograd, 1944, 65.

¹ D. Najdanović, „Prosvetni glasnik”, 1-2/1943.

¹ R. Mitrović, Komunistička akcija kod Srba, „Prosvetni glasnik”.

nepoštovanje vere - Boga, nepoštovanje roditelja i učitelja, navodila ih na put slobodne ljubavi, učila čak da ne cene i ne poštuju nacionalne svetinje, što je pogađalo školu i državu, išlo na uklanjanje onih moralnih i duhovnih kočnica koje su čaka držale u hrišćanskim i moralnim principima, pa da s njima, kao sa mehanizmom, postupa po svojim ciljevima i pravcima.

Radiša Mitrovič je u Sv. Savi nalazio ličnost istorije koja je od naroda „načinila“ naciju, od države otadžbinu. Kada je država propala, otadžbina je živela u srcima pokolenja. Zajednički duhovni život organizovao je u samostalnoj srpskoj crkvi. Pod svetosavskim shvatanjem života krilo se idealističko filozofsko shvatanje koje je u duhovnoj, kulturnoj strani videlo pravi smisao i vrednost čovekovog života. Srpski narod video je u večnom duhovnom životu pravu vrednost i smisao života, privoleo se „nebeskom carstvu“. To svetosavsko shvatanje života napušteno je sa stvaranjem Jugoslavije: na mesto srpske nacije došao je jugoslovenski narod, koji se cepao na razne narode i plemena, čak i na pokrajine; Otadžbina se svodila na zavičaj; država se polako raspadala u banovine; duh koji je u njoj vladao bio je krajnje materijalistički, jer je sve težnje apsorbovala želja za novcem, za položajem, a sa tom težnjom i sa individualiziranjem, partikulariziranjem narodnog života išla je - kao njen pratilac - krajnja sebičnost, zavist i mržnja. Vraćanje svetosavskom duhu bilo je i pretpostavka da se prebrode i nove nevolje i teškoće. Svetosavski duh morao se uspostaviti kroz škole, odstranjivanjem svih institucija koje slabe ili razaraju taj duh. Svetosavsko shvatanje života videlo je u duhovnom životu i smisao i glavnu vrednost narodnog života. Tom cilju trebalo je da se sve podvrgne.

Kako je srpski nacionalizam utemeljio Sv. Sava još pre 700 godina, srpski nacionalizam je bio najstariji u Evropi. Na svetosavlje je gledano kao na srpski idealizam, po kome je glavna vrednost narodnog života bila sadržana u duhovnom životu. Svetosavlje je bilo moralna podloga nacionalnog mita. Sveti Sava je u narodnoj duši spojio državu i crkvu, narod i veru, zemaljsko i nebesko.¹³²⁾

Pravoslavlje je uključeno u sistem vaspitanja, jer se religija smatrala za spas, vera za osnov etike, napadalo bezbožništvo; nema vaskrsenja putem borbe već kada to bude Gospod odredio. Za tvorca srpskog nacionalizma uzimao se Sveti Sava koji je obezbedio jedinstvo srpskih plemena i oblasti. Svetosavski duhovni put je bio put izlaza. Srpski ciljevi mogli su se ostvariti samo fanatičnom samodisciplinom. Prosveta i kultura morali su se osloniti na dom i porodicu, na veru i crkvu, na srpsku pozitivnu tradiciju, na razvijanje ljubavi prema nemačkom narodu.

¹³¹⁾ Isto, „Dom i škola“, Prosvetni glasnik, 5-6/1943.

¹³²⁾ M. Spalajković, Srpski narodni mit i Evropa, „Srpski narod“, Uskrs 1943; T. Kuljić, n.d., 259.

Vaspitanje omladine zasnivalo se na srpskom nacionalizmu. Obraćajući se omladini 18. januara 1942, Nedić je zahtevao da se omladini povрати ono što je majčinim mlekom usisala - srbizam, „samo za Srbiju da živi i samo za Srbiju da mre”.¹³³⁾

Velmar Janković se borio protiv svih onih koji su iskrivljavali srpsku istoriju. Odapinjao je strele na sve koji su tražili od Srbina da predahne, davali drukčiju interpretaciju srpske istorije, materijalističku, obarali navodne zablude iz srpske prošlosti i uklanjali laži iz njegove istorije. Tražio je da savremeni Srbi stanu uz „radnu Srbiju” i odbace „demoniju materijalizma”. Poklonici materijalističke demonije su Srbi, kada je bio iskrvavljen od strašne borbe, pozivali da predahne „gde predaha nema”. Kazali su mu u ime nove nauke: „dosta si se borio, sad treba da se odmaraš. Dosta si bio sirotinja raja, sad treba da pašuješ. Dosta si se molio bogu odricanja, pomoli se bogu raskoši i zaborava. Ostavi se predrasuda porodice i starešinstva, prošlo im je vreme. Čovek je skup ćelija, duša ne postoji. Preteška je ta srpska povest, romantična je tvoja vernost Hristu. Svetog Savu izmislili su kaluđeri da bi svoje manastire ispunili zlatom. Na Kosovu nisu se borili Srbi nego kapitalistički feudanci, a Karađorđe se borio da smanji porezu i da obezbedi svoje ovce i svinje, a ne za Srbiju. Sve to o otadžbini srpskoj, sve je to kapitalistička obmana, varka u cilju eksploatacije, i ništa više. Otadžbina je zastarelo ime, ekonomski poredak je sve, baš sve. Ne misli uvek na te tvoje takozvane srpske ciljeve, ne brini brigu opštu. Misli malo na samoga sebe. Na sebe, čuješ li, na sebe!” Bilo je ljudi, kaže, koji su poslušali te satanske glasove i počeli da grabe i pašuju, drugi da zaboravljaju Svetog Savu i Karađorđa, a treći su pri sebi zaboravili na Otadžbinu. Dokazivali su, naročito omladini, da smo 800 godina živeli u laži, i da Srbi treba „da pijunu” na svoju istoriju i na srpski narodni život.¹³⁴⁾

Kao istorijski promašaj Vladimir Velmar Janković apostrofirao je ujedinjenje 1918, kada su „pobednički Srbi” iznutra zarobljeni, smekšale njihove snage i „pomutile pogled razne internacionalne sile”. Srbi su ugrađeni u nešto što im je bilo tuđe, gde su bili samo istorijski postament („ne više ni svoj sopstveni spomenik”), gde su bili samo pozornica a ne „živi akteri na toj pozornici”. Osuđivao je inteligenciju koja je u prošlosti sasvim podbacila, jer je masu dovela na raspuće, ne predviđajući ishod. Ona je vodila, a nije znala da predviđa. Stoga je pred inteligencijom stajao proces „pročišćenja”. Inteligencija se opredelila za anarho-komunizam, druga kategorija je bila sastavljena od politikanata i gramzivih koji su od naroda načinili sredstvo i treće kategorije nagrižene življenjem bez etičkog napora i bez nacionalne odgovornosti, tako da se na nju više nije moglo računati; ona je otpala od otadžbine i od nacije. U novom naporu obnove očekivalo se buđenje nove

M. Nedić, Moja reč Srbima..., 109.

¹ VI. Velmar Janković, Istorijski idealizam srpskog naroda, „Prosvetni glasnik”, 3-5/1942, 102-6.

inteligencije spremne da se žrtvuje za nove ideale. U tom smislu tražio se, pozivom na istorijsko iskustvo, stalni „nepredah“. Oslonac se nalazio na skoro hiljadugodišnjem osećanju narodne zajednice, očuvanim zakonima te zajednice i njenom unutrašnjem duhovnom poretku u koji ni Turci nisu dirnuli. Odbacivanje internacionalizma je imperativ i okretanje Srbiji bez koje nema života, jer Otadžbinu nemaju samo komunisti i Jevreji. „Svakovremena otadžbina je“, govorio je Janković, „jedan prost, minimalan, svakom razumljiv i za svačiju odgovornost pristupačan program“. Srbi moraju da vode borbu oko sebe i u sebi za tip ljudi „otadžbinski ili neotadžbinski“. „Predah“ od 1918. Srbiju i Srbe je skupo koštao. Posle 1918. Srbi nisu više imali svoj siguran plan, nisu više vodili jednu politiku, izgubili su svoju raniju stalnost glavnih načela, nestajalo je postojanosti upravljanja u svojim poslovima i nastupio je slom. Političko ujedinjenje 1918. navođeno je kao velika zabluda, jer je zaboravljeno da se u toj državi ujedinjuju, snaže i oporavljaju Srbi, od čije slabosti ili jačine je jedino i mogla doći ili nedoći „zrelost i sposobnost te države“.¹³⁵

Velibor Jonić je novembra 1942. na Kolarčevom narodnom univerzitetu govorio o problemima srpske duhovne orijentacije, kritikujući „frankomane“ koji su vaspitani u duhu tzv. pozitivnih nauka odbacivali Boga i veru u Boga, napadao je materijalističko shvatanje sveta, indiferentno prema duhovnim i moralnim vrednostima. Ubijanje, sa mrcvarenjem žrtve, od strane komunista Jonić je otpisivao na račun njihovog bezbožništva. Nasuprot materijalizmu, Jonić se izjašnjavao za nacionalizam koji je služio čovečanstvu, istupao za pravo na duhovnu ličnost, pravo na egzistenciju narodnog duha. Tek kada čovečanstvo bude vraćeno svojim duhovnim osnovama naći će se način za pomirenje ličnosti i celine, jedinke i zajednice. Škola, kako ju je zamišljao ovaj kolaboracionist glavnu pažnju trebalo je da obraća na vaspitanje, na izgradnju ličnosti, a ne samo na obrazovanje uma, kako je to materijalistička škola do sada htela i postupala. „Naša srpska omladina mora biti vaspitana u duhu naših tradicija, u duhu našeg narodnog shvatanja sveta i života“.¹³⁶

Među osnovnim problemima srpske prosvete pod okupacijom profašistički pisci i propagandisti, kao dr Dimitrije Najdanović, smatrali su da prosveta mora organski da se pripoji narodnom duhu, jer prosveta jednog naroda nije ništa drugo do produženje narodne duhovne ličnosti; sve kulturne energije, akumulirane u kulturno-prosvetna jedra, vraćaju se narodu odnegovane, oplemenjene, umnožene; škola se mora ponaroditi u tom smislu da prosvetna štiva moraju odgovarati sadržajima narodnog duha, a samu nauku ima da nadahnjuje i nosi osobenost narodno-kulturnog impulsa; nauka je nacionalna ili u najmanju ruku nije antinacionalna; morala se preporoditi - ne samo naučna materija već i duh prosvetnog subjekta, što znači da su se iz učiteljstva morali

135) Yl Velmar Janković, Otadžbina i inteligencija, „Prosvetni Glasnik“, 1/1944, 1-11.

136) V. Jonić, Problem naše duhovne orijentacije, „Prosvetni glasnik“, 11/1942, 588-597.

korenito odstraniti nacionalni, antinacionalni i internacionalni elementi; udžbenici su se morali iščistiti od izama - materijalizma, racionalizma, liberalizma i ateizma i njihovih hibrida, jer su to sve bili „bledi rudimenti preživelih gledišta na svet“; nastavništvo je bilo vazal „naučne“ romantike i patetike 19 veka. Izuzetni radikalizam tražio se u borbi protiv komunizma, jer je školstvo bilo i ostalo „tvrđava kulturnog boljševizma“. Prema nacionalno-prosvetnom realizmu učenik je morao biti, iznad svega, vaspitanik, a škola je morala da izgradi celu učeničku ličnost („Istinsko učenje je uvek i vaspitanje. Uobličavanje duha istovremeno je i stvaranje karaktera“).¹³⁷

U „Prosvetnom glasniku“ propagirani su i nacionalsocijalistički pogledi na svet. Autori su se pozivali na Alfreda Rozenberga koji je u svom „Mitu XX veka“ dokazivao dejstvo rasnih snaga na istoriju. Gustav Meseršmit je citirao Rozenberga o tome da je nordijska stvaralačka snaga dala oblik „duhovnom licu zemlje“. Germanska Evropa je, po njemu, obdarila svet najsvetlijim idealom čovečanstva: učenjem o vrednosti karaktera kao osnovi sveljudske moralnosti, kao pesmom nad pesmom, najvišim vrednostima nordijskog bića i ideji slobode, savesti i časti. Nasuprot germanskom primeru narodne rasne duše stajao je Jevrejin. Meseršmit je zagovarao tajanstveni nagon rasne duše, koji se utelovljuje u velikim ličnostima naroda, u vođama, pesnicima, pronalazačima i vaspitačima, koji onda stvaraju istoriju iz zajednice svoga naroda. Nacionalsocijalisti su vaspitavali Nemce za borbu, na spremnost na žrtve, a u toj borbi trebalo je da se uništi (nasuprot komunističkom shvatanju - nikada više rat) sve što je nezdravo, kukavičko, slabo, da bi se probila i sve snažnije razvila zdrava vrsta i jak život. Najvažniji preduslov za vaspitanje nemačkog čoveka u duhu nacionalsocijalističkog narodnog vaspitanja („krv i zemlja, sloboda i čast, rad i hieb“) je krvna osnova, nasledna pripadnost nemačkom narodu. Nacionalsocijalizam je savladao „grešku prošlosti“ da se iz svakog čoveka može izvući sve - odgovarajućim vaspitanjem, prosvetivanjem, naukom i obrazovanjem, smatrajući da sva velika dela i pregnuća mogu da se probude i postignu ako je čovek već svojim rođenjem nasledio odgovarajuće naklonosti. Jevreji su vodili narode na stranputicu zavodeći ih pacifizmom, podelom klasne borbe, unutrašnjim partijskim razmiricama, pogrešno postavljajući narodnosni i životni cilj.¹³⁸

Ideologija srpskih kolaboracionista u interpretaciji Ljotića, Najdanovića, Ivanića, Spalajkovića i drugih bila je veoma raznovrsna, jer je sastavljena od religioznih elemenata, spiritualističkog duha, srpskog političkog konzervativizma, srpskog zadrugarstva, nemačkog nacionalsocijalizma. Ona je prilagođavana vladajućem nemačkom shvatanju društva, prošlosti, novog evropskog poretka, povezivanjem sa

D. Najdanović, Osnovni problemi naše prosvete, „Prosvetni glasnik“, 1-2/1943,1-10.

¹ Gustav Meseršmit, Načela nacionalsocijalističkog pogleda na svet, „Prosvetni glasnik“, 9-1942, 441-447.

nacionalnim svojstvima i učenjem o srpskom duhu kao moralnom osnovu novih društvenih odnosa i vladajućim shvatanjima epohe.

Srpski narodni mit počinjao je, po Miroslavu Spalajkoviću, od Nemanjića, obuhvatao je srpsku srednjevekovnu državu do Kosova, robovanje sa podvizima uskoka i hajduka, zatim bunu na dahije sa ustancima Karađorđa i Miloša u XIX veku, na kraju Kumanovo i Kajmakčalan. Sve što se zbivalo u jugoslovenskom okviru 1918-1941, svrstavalo se u raspadanje narodne duše, izdajstvo, internacionalnu mitologiju XX veka. Mit nove Evrope koji se rađao stavljao je duh iznad materije, rad iznad zlata, socijalnu pravdu namesto klasne borbe, međunarodnu saradnju namesto ratova. Svetosavsko pravoslavlje Najdanovič je označavao za nacionalnu karakteristiku i moralnu podlogu novog nacionalnog mita.¹³⁹⁾

S iznetim idejnim i teorijskim prilazima fenomenu srpskog naroda u prošlosti i sadašnjosti, sa stanovišta vaspitanja, srpska javnost za vreme okupacije je zasipana mnoštvom primitivnih brošura, pamfleta, kvazistu-dija protiv jevrejstva, masonerije, komunizma, „dražinizma“. Za Georgija Pavlovića jevrejska klješta sastojala su se od dva kraka: istočnog, koji je činio jevrejsku tvorevinu boljševizam i zapadnog, koji je predstavljao jevrejsku tvorevinu u vidu plutokratije. Jevreji su političkom demokratijom pocepali narod na stranke, a masonerija i komunizam su doveli do tačke propasti naroda. Ako se jevrejstvo ne bude brzo likvidiralo uslediće propast hrišćanske civilizacije.¹¹

Religijska mistika je potcrtavala versko-misionarski značaj borbe protiv komunizma. Ljotić je dobrovoljce smatrao nebeskim semenom, koje su anđeli posejali na zemlju onu noć kada se rodio Isus. Pored ove verske misionarske uloge borbeni antikomunizam polazio je od uništenja komunista ognjem i mačem, likvidacije komunističke nemani i proterivanja sa lica zemlje petokrake i šestokrake zvezde. Georgije Pavlović je u svojoj brošuri „Pod šestokrakom zvezdom, judaizam i slobodno - zidarstvo u prošlosti i sadašnjosti“ na Jevreje gledao kao na „najveću međunarodnu silu, koja je bila uzrok mnogih istorijskih događaja tokom vekova i koja ima vodeću ulogu kod Sovjeta i anglo-saksonaca i u sadašnjem ratu“. Pavlović se pozivao na Dostojevskog koji je preokao da će Rusija privremeno podleći Jevrejima i da će od njih mnogo prepatiti ceo svet. Na jevrejsku opasnost Srbe je upozoravao Jaša Tomić. Oni su bili, kao što se isticalo, „reditelji drame čovečanstva“.¹⁴¹ Ljotić je u svom predgovoru Pavlovićevom pamfletu podvlačio jevrejski uticaj na socijalni, politički i duhovni život nejevreja, nalazeći da je on ogroman, pa čak i presudan, kao i u ekonomiji. Istoriju Evrope XIX veka Ljotić je, u stvari, posmatrao kao istoriju rastućeg jevrejskog uticaja. Čak do te mere da su Jevreji u prvoj trećini XX

¹³⁹⁾ Kao pod 132.

¹⁴⁰⁾ Q Pavlović, Pod šestokrakom zvezdom, Beograd, 1943, Predgovor D. Ljotića, 9; T. Kuljić, n.d., 246.

¹⁴¹⁾ G. Pavlović, n.d., 19-20.

veka držali sve evropske nacije, socijalno, politički i duhovno u svojoj vlasti. Ljotić se koristio „Protokolima sionskih mudraca“, koji su izbili u javnost početkom XX veka, kao planom koji sadrži uslove koje treba ostvariti da bi jevrejstvo postupno i otvoreno ovladalo svetom.¹⁴²⁾

U brošuri „Srpski narod u kandžama Jevreja. Porazno sveučlanstvo iz Talmuda i Šulhan Aruha i primena njihova u sadašnjosti“ Milorad Mojić u najvulgarnijem propagandnom stilu i bez ozbiljnih dokaza govori o srpskom narodu kao robu Jevreja, koji su vladali bankarstvom, industrijom i veletrgovinom. Njihova moć je navodno bila tolika u Jugoslaviji da nisu ni odgovarali za svoja nedela čak i kada su bila dokazana. Jevreji su se ponašali u skladu sa svojim zakonima, po kojima je dozvoljeno nejevreje prevariti ili opljačkati. Ostali slojevi - radnici i seljaci - bili su takođe jevrejski robovi, a slobodne profesije potpuno zavisne od Jevreja i njihovog kapitala. Cilj je Jevreja da zagospodare celim svetom i da istrebe hrišćanske narode. Svoje mračne ciljeve ostvarivali su putem „lažne demokratije“ i drugih svojih oruđa: masonerije i komunizma. Jevrejstvo je proglašavano za najveće zlo sadašnjice, najpodmuklijeg i najopasnijeg protivnika svih hrišćanskih naroda.¹⁴³⁾

Miloslav Vasiljević je pisao o duhu masonerije, tajnosti rada, idealu oslobođenja od verskih ili političkih dogmi. Masonerija je uzela pod svoje školu i javno mnjenje koje glača u skladu sa svojim potrebama. Masonerija je najviše uradila na stvaranju nenacionalne inteligencije. Ona stvara tzv. internacionalni tip koji je potpuno odvojen od svojih verskih, političkih, nacionalnih tradicija, koji predstavlja prvi mason koji je već „uglačani“ kamen.¹⁴⁴⁾

Na Nedića se gledalo kao na spasioca srpskog naroda, jer je uspeo da odloži smrtnu presudu nemačkog naroda nad srpskim narodom. Nedić je stalno odlagao izvršenje nemačke presude. Ona nije bila izvršena zahvaljujući njemu, ali nije bila ni konačno ukinuta. Nedić je smanjivao efekat te presude i gomilao pozitivne dokaze „srpske konstruktivnosti“. Presudu je trebalo da ukine onaj ko ju je i doneo - Adolf Hitler, što je on navodno i učinio prilikom prijema Milana Nedića 1943. godine. Nedić je tada izdejstvovao „pobedu“ za Srbe, iako su ga protivnici kolaboracije napadali da se do kraja ponizio. „Prljava čaršija i pokvarena inteligencija“ u njegovom aktu videla je poniženje, a kolaboracionistička publicistika i propaganda „podvig jednog heroizma“. U kolaboracionističkim redovima se smatralo da sav značaj Nedićevog puta može odmeriti samo onaj koji je u stanju da izmeri (dušom, srcem, živim narodnim osećajem) svu dubinu našeg pada. Nedić je spasao biološki Srbiju, pod njim je doživljen „renesans srpskog nacionalizma“. Za razliku od „sulude stranputice jednog Draže Mihailovića“, našao se Nedić da spase srpski narod od treće avanture koju biološki ne bi mogao preživeti (pod drugim dvema misli se na - 27.

¹⁴²⁾ Isto, 12.

¹⁴³⁾ M. Mojić, n.d., Beograd, 1941.

¹⁴⁴⁾ Inž. M. Vasiljević, „Naša borba“, 7. septembar.

mart i ustanak 1941 - B.P.). Zato je istaknuto načelo: prvo opstanak, pa sloboda! Iz ovog rata trebalo je izaći sačuvan za sve buduće evropske kombinacije. Stoga je i „dražinizam“ označavan za „grobara srpskog naroda“. ¹

Miroslav Spalajković je upoređivao Nedića sa Nikolom Pašićem i knezom Milošem. Kao i Pašić, razmišljao je polagano i tiho, ali nije bio kunktator kao veliki srpski političar, istupajući odlučnije i protiv razvlačenja stvari. Imao je, veli Spalajković, „brzinu vojnika“. Pašić je bio samo državnik, ali nije bio vojnik; Miloš je bio vojnik i državnik; Miloš Obrenović i Milan Nedić rođeni su u srcu Šumadije, a samo ona rađa vojnike, za razliku od Pašića koji je bio rođen u „šopluku“. I jedan i drugi odigrali su istorijske uloge: pod Milošem je Srbija vaskrsela u XIX veku, a pod Nedićem u XX veku. Spalajković mu je nalazio mesto u Panteonu nacionalnih heroja. Odbranio je srpski narod od komunističkog zla i nacionalnog rasula, što mu je pripisivano u unutarstvu zaslugu, dok je pred stranim svetom uspeo da izdvoji ime srpskog naroda od bezimenih tuđinskih agenata i „domaćih grešnika“.

Komunistima je od prvog dana objavljen rat do istrebljenja. Milan Nedić obraćao se pripadnicima Srpske državne straže: „Budite obazrivi. Neprijateljska propaganda vara vas i truje najprimamljivijim stvarima, dragim vašem srpskom srcu. Ona operiše zastavom, Otadžbinom, oslobođenjem, borbom protivu okupatora. Zovu sebe oslobodiocima, partizanima i tome podobno. A to su sve zlikovci u jagnjećoj koži. Oni ne misle dobro ni Bogu, ni Srbiji, ni narodu, ni vama. Satirite ih i ubijajte i trebite taj šljam, taj kukolj iz srpske narodne njive. Vaša će se ruka posvetiti, a ime ovekovečiti kao branioca Otadžbine“.¹⁴⁷

Pod udarom Nemaca i kvislinga nalazili su se i pripadnici Mihailovića. „Obnova“ je pisala o zločinima Mihailovića prema srpskom narodu, „grehovima jednog bezumnika“, njegovoj likvidaciji. Već od kraja oktobra kvislinška štampa videla je „prskanje“ u njegovim redovima, odvajanjem javorskog odreda Mojsilovića i Bože Javorskog, požeškog odreda kapetana Ignjatovića, užičkog odreda majora Korača i gružanskog odreda majora Savovića. „Obnova“ piše, decembra 1941, o razbijanju Mihailovića na Ravnoj Gori, uz kojega je ostao samo njegov „bezumni savetodavac“ Dragiša Vasić.¹⁴⁸

Duhovni plan razvitka Srbije sadržao je osnovne političko-idejne ciljeve u ovoj oblasti i bio poznat pod nazivom „Srpski civilni plan“. Izrada plana pokrenuta je krajem 1942. godine. Namera je bila da se omogući kontinuitet srpskih ciljeva, koji bi obezbedio da razvoj teče postojano i neprekidno, nezavisno od izmenjenih vremenskih prilika i društvenih okolnosti. Plan se radio pod rukovodstvom Ministarstva

¹⁴⁵) Zapisi, sv. 1, juni - septembar 1943.

¹⁴⁶) M. Spalajković, Spasilac Srbije u XX veku, Predgovor drugom izdanju govora M. Nedića, bez oznake strane.

¹⁴⁷) „Glasnik SDS“, br. 1, jun 1942.

¹⁴⁸) „Obnova“, 9. decembar 1941.

prosvete, a u izradi su imale da učestvuju Akademija nauka, prosvetne ustanove, Univerzitet, književne i umetničke ustanove. Prethodno se ispitivalo stanje pojedinih sektora, njihove potrebe, kadrovsko stanje. Ovom planu otpor je davao Univerzitet u Beogradu, iako je na njegovoj izradi učestvovao jedan broj profesora (rektor Nikola Popović, dekan Filozofskog fakulteta dr Veselin Čajkanović, dekan Pravnog fakulteta dr Laza Kostić, Nikola Radojičić, dr Vojislav Arnovljević, inž. Milosav Vasiljević, profesor Tehničkog fakulteta, dekan Poljoprivrednog fakulteta, dr Mihajlo Gradojević).¹⁴⁹⁾ Plan je trebalo da bude dugoročan i da se njime zahvati celokupni duhovni razvitak pojedinca od porodice, pa u školi i najzad u duhovnom životu. Jugoslavija je ocenjivana kao „duhovna smrt“, kao „promašaj“, zajednica koja je Srbiji donela nesreću, jer joj je uskratila nacional-biološki, nacionalno-privredni i nacionalno-tehnički „autonomni unutrašnji život“. Politički život je „depolitiziran“ negacijom političkih partija. Najvažnije stvari biološkog, duhovnog, ekonomskog i tehničkog opstanka trebalo je učiniti nezavisnim od povremenog političkog kursa „sa površine“. Politika se napuštala kao „veština“ i zamenjivala politikom kao „organizacijom“. U Srpskom civilnom planu „sve potrebe“ delile su se na četiri sektora: nacional-biološki, nacional-duhovni, nacional-ekonomski i nacionalno-tehnički. Srpska budućnost građena je na nacionalizmu. Težište je bilo na borbi za zaštitu svoje krvi i potomstva, osnivanju centra za ispitivanje bioloških i antropoloških odlika stanovništva srpskih zemalja, centara za ispitivanje srpskog jezika, srpske književnosti, muzičkog blaga, srpske i balkanske istorije, ispitivanje etničkih tipova, religije itd.

U izdavačkoj delatnosti trebalo je predvideti bar sto standardnih knjiga koje bi svaki čovek u srpstvu morao da pročita „da bi smo sa nekim opštim standardom boljeg Srbina mogli ubuduće da računamo“. Ministarstvu prosvete pripalo je da izvrši selekciju omladine za buduće narodno vodstvo. Vaspitne institucije u budućnosti su morale da izgrade novi tip Srbina, koji svoj lični život u prvom redu zamišlja i provodi kao deo narodnog života, a ne samo kao privatni život jedinke, koji tačno zna ko su mu svakodnevni trajni i povremeni neprijatelji, koji neprestano živi budan i spreman, koji se trudi da život srpske žene dobije opet oblike „patrijarhalne čistote i čednosti“, koji uvek ima u vidu da je predstavnik pravoslavnih Srba.¹⁵⁰⁾

U razradi ovog Plana izrađeno je do septembra 1943. 95 projekata. Među tim projektima i elaboratima pominju se: „Srpski civilni plan“, „Projekat o prosvetnim oblastima“, „Reforma o prosvetnim oblastima“, „Reforma i reorganizacija prosvetno-školskog sistema“, „Stanje narodne pismenosti i odnos između broja naseljenih mesta i broja osnovnih škola“, „Projekat opšteg državno-prosvetnog plana“, „Prosvetna statistika u okviru dirigovane politike“, „Elaborat o prevaspitanju i usavršavanju nastavnika“, „O radu srednjih škola“. „Izučavanje

¹⁴⁹⁾ D. Kilibarda, n.d., 62-3.

¹⁵⁰⁾ „Prosvetni glasnik“, novembar - decembar 1943; D. Kilibarda, n.d., 68.

težnji Italije za jedinstvom", „Srpska pravoslavna crkva" itd.¹⁵¹⁾ U toj godini radilo se i na rečniku da bi se znalo dokle se prostire prostor srpskog jezika.

Kolaboracionistička prosvetna politika u praksi

Prosvetni život je organizovalo, usmeravalo i kontrolisalo Ministarstvo prosvete sa Veliborom Jonićem, kao „vodom" u toj oblasti. Savetodavna uloga pripadala je Prosvetnom odboru, odnosno od 1942. Glavnom prosvetnom savetu sastavljenom od Velikog prosvetnog veća i prosvetnih odbora za osnovno i srednje obrazovanje, visoko i stručno školstvo, umetničko obrazovanje, telesno obrazovanje, narodno prosvetovanje i versko obrazovanje. U prosveti i kulturi februara 1944. radilo je 11.834 lica.¹⁵²⁾ Prosvetno-kulturna politika je strogo usmeravana i kontrolisana, služeći se policijskim metodama, što je proizilazilo iz tesne saradnje Ministarstva prosvete i vera sa Ministarstvom unutrašnjih poslova. Nadgledani su đaci i nastavnici, posebno komunisti i druge kategorije nepouzdanih.

Pedagoške ideje razvijali su i podsticali srpski kadrovi koji su pedagoške ili druge nauke završili u Nemačkoj. Literatura o organizaciji prosvetno-školskog sistema prevedena je sa nemačkog: „Vaspitanje u Nemačkoj", „Načela nacionalsocijalističkog pogleda na svet", „Formiranje nacionalsocijalističkog čoveka kroz nemačku školu", „Popravno-vaspitni zavodi za posrnulu omladinu" itd.¹⁵³⁾

Nemački naučni institut osnovan pre rata, 1939. u Beogradu bio je rasadnik nemačkog nacionalsocijalizma i centar špijunaže, pod vidom razvijanja prosvetno-kulturne delatnosti, sa bibliotekom i odsecima za duhovne i pozitivne nauke (tehniku, medicinu, privredu); organizovao je razne kurseve, koncerte, predavanja itd. Institut je produžio svoju aktivnost i za vreme okupacije, pretvarajući se u neku vrstu škole, sa izdavanjem diploma za razne specijalnosti. U izdavačkoj oblasti favorizovao je dela iz nemačko-slovenskih i nemačko-balkanskih veza i odnosa. Sa Propagandnim odeljenjem Institut je usmeravao prosvetnu i kulturnu politiku u okupiranoj Srbiji. Sem na svoj rukovodeći kadar (Gerhart Gezeman, Rihard Volf i drugi) oslanjao se i na saradnju dela srpskih univerzitetskih i javnih radnika (Miloš Trivunac, dr Ivan Males, Svetislav Stefanović i drugi).¹⁵⁴⁾

Komesar za prosvetu je juna 1941. pokrenuo akciju čišćenja prosvetnog kadra koji je bio nacionalno nepouzdan. Savet komesara je 19. juna 1941. doneo Uredbu o „nepouzdanim elementima", na osnovu koje su iz službe udaljavani komunisti, masoni, „nepouzdan elementi",

¹⁵¹⁾ D. Kilibarda, n.d., 71.

¹⁵²⁾ D. Kilibarda, n.d., 58.

¹⁵³⁾ V. Kuprešanin, Prosvetno-kulturna politika okupatora u Srbiji (Beograd), Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd, 1971, 226.

¹⁵⁴⁾ „Novo vreme", 24/1941.

svi oni koji na službi *nisu* ispoljavali volju i osećanje da im je stalo do što skorijeg ozdravljenja Srbije. U svim resorima Ministarstava trebalo je izvršiti selekciju osoblja i odstraniti sve one koji nisu Srbi, jer su Srbiju i srpski narod mogli da služe samo rođeni Srbi. Ministarstvo prosvete obrazovalo je Anketnu komisiju sa Tanasijem Dinićem na čelu, izvanrednim komesarom za personalne poslove, koja je imala da proveri nacionalnu pouzdanost prosvetnih kadrova. Iz gimnazija je otpušteno 34, a iz građanskih škola 51 nastavnik. Do „čišćenja“ najvećih razmera došlo je u proleće 1942. godine, posle sloma partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, otkrivanja i uništenja brojnih organizacija KPJ. Iz ustanova prosvete i kulture bilo je otpušteno 3.858 prosvetnih radnika. Deo nastavnika je nalažen i među izbeglicama, dok je 1.000 studenata upućeno u Nemačku na školovanje. Iz službe su uklanjane i žene, sa obrazloženjem da nemaju dovoljan autoritet, ili su prebacivane u ženske škole.^{155'} Po Jonićevom kazivanju početkom 1943. iz osnovnih škola su otpuštena 822 prosvetna radnika, 1.300 je penzionisano i 167 stavljeno na raspolaganje. Službu je tražilo 3.000 prosvetnih radnika - izbeglica. Iz te grupacije prosvetnih radnika zapošljavani su delom prosvetni radnici koji su bili spremni da se obavežu da će služiti režimu. Pomoću njih su zamenjivani prosvetni radnici označeni kao nacionalno nepouzdanjani.^{156'}

Prosvetne aktivnosti izvođene su u uslovima policijskog terora posle povlačenja partizanskih snaga iz zapadne Srbije. Upravnik grada Beograda Jovanović u začetku je sprečavao terorističke akcije u Beogradu, a krivce i vinovnike hvatao i kažnjavao. Ali šef beogradske policije nije propuštao da ukaže da je izvestan broj „komunističkih bandita“, a naročito intelektualnih vinovnika „kukavički“ pustio svoje ljude da u borbi izginu, dok su oni bekstvom izbegli zasluženoj kazni. Polazeći od konspirativnog metoda komunista, Jovanović je tražio da im se onemoguću da nađu sklonište i zaklon. Garantovao je građanima Beograda mir i bezbednost u gradu, a svojom „obznanom“ ukazivao građanima šta da učine kako bi se mir i bezbednost i dalje zadržali, pozivajući ih u stvari na denunciranje rodoljuba. Na osnovu Uredbe o prekim sudovima obznanio je da je svaki građanin koji sazna da se u Beogradu nastanilo ili došlo lice koje je učestvovalo „u defetističkoj partizanskoj akciji“ obavezan da to i prijavi. Ko to ne bude učinio smatrao se jatakom i sa njim je trebalo postupati kao sa krivcem. Ova „obznana“ usledila je posle razbijanja „komunističkih bandi“ na celoj teritoriji Srbije od strane oružanih odreda vlade generala Milana Nedića, pa ih je trebalo onemogućiti da nađu utočište u Beogradu. Dužnost prijavljivanja bila je obavezna za sve građane, starešine porodica, nastojnike zgrada, stanodavce, odnosno sopstvenike kuća.^{157'}

Kvislinške novine pripisivale su oslobođenoj teritoriji sa centrom u Užicu naziv „Balkanska sovjetska republika“. Podsticaji komunističke

155) S. Kerkez, n.d., 406, D. Kilibarda, n.d., 129.

156) „Obnova“, 18. juli 1941; D. Kilibarda, n.d., 131.

157) „Obnova“, 9. decembar 1941.

aktivnosti sa zadacima dolazili su iz partijskog centra i vezivani za Tita ili „misterioznog Tita“, kako je pisala „Obnova“ decembra 1941. godine. Usput se dodavalo da se o njemu jako malo konkretno zna, ali se govorkalo da je „aktivni major Crvene armije“; sama fizionomija je potvrđivala daje Tito bio Jevrejin. Pripisivalo mu se daje u razgovoru sa Mihailovićem u Struganiku izjavio da je učestvovao u španskom građanskom ratu, da je potom bio u Rusiji, a u poslednje vreme radio u Bugarskoj. Kvislinška štampa je smatrala da je oskrnavljena rodna kuća slavnog srpskog vojvode ulaženjem u nju jednog „belosvetkog probisveta“.)

U uslovima pojačane aktivnosti Nemaca i kvislinga protiv potučenih i zaostalih ustanika decembra 1941, Ministarstvo prosvete je naredilo kategorizaciju učenika prema nacionalnoj pouzdanosti: nacionalno pouzdani, komunisti, organizovani, neorganizovani, simpatizeri i saradnici, voljno i nevoljno opredeljeni za komunizam; oni koji lako podležu uticajima tuđe propagande. Đaci su stavljeni pod strogi nadzor, s tim što je dopušteno da se mogu popraviti. Po nalogu Velibora Jonića nepouzđani su isključivani iz škole. Do januara 1943. isključeno je 375 učenika. Godine 1943. đaci su organizovani po vojnim desetinama sa desetarima. Škole su o svakom đaku srednje škole morale voditi „Sociološko-psihografski list“ (kako učenik gleda na prošlost, šta čita, emocionalni život, učešće u društinama itd.), koji je prosvetnim vlastima omogućavao da zaključče na koga se mogu osloniti u građenju „nove Srbije“.¹⁵⁹⁾

Škole su radile u teškim uslovima: bez zgrada, školskog pribora, u uslovima policijskog pritiska, progona svih antinemačkih ideja. Iz upotrebe su uklonjeni svi udžbenici koji su upućivali na liberalizam i marksizam; izvršena je revizija udžbenika i iz njih uklanjane „nepodesne činjenice“. Direktori gimnazija i upravitelji građanskih škola organizovali su u školama antikomunistička predavanja na osnovu brošura koje im je dostavljalo Ministarstvo prosvete, kao na primer: „Naš seljački komunizam“, „Patrijarh Varnava protivu komunizma“, „Krvava lista komunističkih zločina“, „Sovjetska unija nije Rusija“. U nizu brošura protiv SSSR-a i boljševizma dolazio je do izražaja antisemitizam („Boljševičku revoluciju su izveli Jevreji“, „Jevreji protiv pravoslavne crkve“ itd.). U nekim brošurama je ukazivano da su boljševici protiv Slovena, da je propast boljševizma u interesu Rusa i Srba, da su Sovjeti gurali u rat sve narode. Održavana su i predavanja protiv Tita, komunizma, marksizma kao utopije.¹⁶⁰⁾ Milovan Popović je držao predavanja na temu: „Komunizam i naš put“, „Maršal Tito i Srbi“, „Imaju li srpski radnici otadžbinu“, itd. ' Među školskim zadacima nalaze se teme o svetosavskom duhu i svetosavskoj školi, stvaranju

¹⁵⁸⁾ Isto, 10. decembar 1941.

¹⁵⁹⁾ D. Kilibarda, n.d., 119.

¹⁶⁰⁾ Isto, 106-7.

¹⁶¹⁾ Isto, 112.

Jugoslavije koje je značilo napuštanje svetosavlja, o svetosavskoj politici i t d. '

Sem što su isterivani iz škola, đaci su predavani Gestapou ili Specijalnoj policiji; proširivan je krug nepouzdatih ili sumnjivih, uveden opšti nadzor nad školama. U krug obaveza da nadziru đake - svoju decu uvlačeni su i roditelji koji su obavezivani da decu vaspitavaju u duhu antikomunizma. Izjava koju su potpisivali glasila je: „Jamčim svojim životom da je moj sin (kći), učenik (-) razreda nacionalno ispravan i da će takav ubuduće ostati, da neće održavati nikakve veze niti potpomagati, ni ličnosti ni organizacije koje rade protiv mira i reda u zemlji".^{163'}

Pod udar sumnji, zlostavljanja, otpuštanja, zatvaranja i slanja u logore dolazili su i svi oni intelektualci među umetnicima, naučnicima, stručnim radnicima koji su podvođeni pod komunističku aktivnost, delovanje u prilog drugih organizacija (Mihailovićeve) ili jednostavno nisu bili spremni da se angažuju na poslovima obnove Srbije u duhu kolaboracionističke politike.

Na anektiranom području Bugarske radile su osnovne škole, ali na bugarskom jeziku, sa većinom učitelja koji su stigli iz Bugarske. Đaci gimnazije u Vranju bojkotovali su nastavu.^{164'} Đaci su vaspitavani u antisrpskom duhu i predočavano im je da su Bugari; na ekskurzijama u Bugarskoj stavljano im je do znanja da su ih Bugari oslobodili srpskog jarma. Učenici koji su se suprotstavljali kažnjavani su fizički ili gobljeni novčano za svaku upotrebljenu srpsku reč.^{165'}

U Srbiji su u školskoj 1941-1942. godini radile sledeće škole: 84 niže i više gimnazije, 8 trgovačkih akademija, 4 srednje tehničke škole, 2 ženske stručne učiteljske škole, više poljoprivrednih i večernjih stručnih škola, kao i 2.250 osnovnih škola. Broj škola i učenika se 1943-1944. povećao: 81 zabavište sa 4.985 učenika; 2.099 narodnih škola sa 367.360 učenika; 32 građanske škole sa 5.285 učenika, 58 gimnazija sa 50.874 učenika, 9 učiteljskih škola sa 2.502 učenika, 2 ženske stručne učiteljske škole sa 216 učenika, 5 srednjotehničkih škola sa 1.197 učenika, 8 državnih trgovačkih akademija sa 3.242 učenika, 3 srednje poljoprivredne škole sa 357 učenika, 4 umetničke i muzičke škole sa 1.459 i 2 visoke škole 198 učenika, ukupno 2.313 škola sa 437.575 učenika.^{166'}

Nastojeći da reformišu školu, tvorci prosvetne politike težili su da posvete najveću pažnju seljaštvu i da školsku mrežu učine adekvatnom privrednoj strukturi srpskog društva; da se povede računa o odnosu

¹⁶²⁾ Isto, 12.

¹⁶³⁾ S. Kerkez. n.d., 407.

¹⁵⁴⁾ Đaci su bojkotovali upis u gimnaziju. Nosioci otpora bugarskoj vlasti su pripadnici SKOJ-a i rodoljubi koji su smatrali da u vranjskom kraju živi srpsko stanovništvo i da škole moraju raditi na srpskom jeziku. Vranjska gimnazija, iako značajna prosvetna institucija, pretvorena je u kasarnu i dodatnu zgradu zatvora. - Vranjska gimnazija 1881-1981, Vranje, 1981, 561, 563.

¹⁶⁵⁾ D. Kulić, Bugarska okupacija 1941-1944, Niš, 1970, 73.

¹⁶⁶⁾ D. Kilibarda, n.d., 74.

seoskog i gradskog stanovništva i realnim agrarno-društvenim odnosima. Samo vaspitanje moralo je da nosi nacionalno obeležje i bude „u duhu pravog srpstva”. Predviđane su i neke škole kojih do tada nije bilo u Srbiji, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji: zadružne, šumarske, devojačke, laboratorno-preparatorske, administrativne itd. U periodu 1942-1943. od stručnih škola otvorene su: Administrativna akademija u Beogradu, Srednja tehnička škola i Trgovačka akademija u Kragujevcu, Treća trgovačka akademija u Beogradu, Zadružno-vinarska škola u Smederevu, Vinogradarsko-voćarska škola u Aranđelovcu, Stočarsko-mlekarska škola u Boljevcu i 15 građanskih škola.¹⁶⁷⁾ Narodna poljoprivredna škola u trajanju od dve godine pripremala je seljake za razne specijalnosti: voćare, kalemare, cvećare, sirare itd. Učenici su bili obavezni da završe šestogodišnju školu, ukoliko posle četverorazredne narodne škole nisu nameravali da nastave školovanje u građanskoj školi ili nižoj gimnaziji.

Univerzitet u Beogradu nije radio, ali su na njemu polagani ispiti i branjeni diplomski ispiti. Oktobra 1942. na Univerzitetu je diplomiralo 265 kandidata. Posebne školske olakšice davane su studentima koji su se borili u Nedićevim i Ljotićevim formacijama. Administrativni direktor Univerziteta, poverljivo lice koje je postavljalo Ministarstvo prosvete, brinuo se o progonu komunista. Ministar je postavljao nastavnike i određivao rektore. Nedić se zalagao za otvaranje Univerziteta ne bi li digao vlastiti ugled u srpskom narodu i rang svoje „države”, ali Univerzitet nije otvoren do kraja okupacije, sem što su na njemu polagani ispiti i vršene pripreme za otvaranje. Nemci su strahovali od otvaranja Univerziteta koji je predstavljao simbol antifašističke borbe pre rata. Univerzitetu je režim ukinuo svaku samostalnost. Više od 1.000 studenata školovalo se na nemačkim univerzitetima 1941-1944. godine.¹⁶⁸⁾ Prednost školovanja imali su oni koji su se istakli u borbi protiv komunizma.

Kulturni život pod okupacijom

Više nego široko razgranata mreža državnih organa i ustanova radila je na masovnom narodnom prosvetivanju u duhu nacionalne politike i antikomunizma. Najviše su se, po prirodi posla, izdvajali: Ministarstvo prosvete, Srpska zajednica rada, ustanova „Zemlja i rad”, narodni univerziteti, dobrovoljački odredi. Formirani su okružni, sreski i mesni odbori, a u školama školski odbori za narodno prosvetivanje pretvoreni u „političke propovedaonice” na čijem su čelu bili vladini komesari. U pomenutom smislu korišćen je i Kolarčev narodni univerzitet u Beogradu. Velibor Jonić je 1943. na Kolarčevom univerzitetu otvorio tečaj „Protiv komunističkog shvatanja sveta”. Čitava kulturna

¹⁶⁷⁾ „Srpski narod”, 1 septembar 1944; „Prosvetni glasnik”, 11-12/1943.

¹⁶⁸⁾ „Službene novine”, 21-23. mart 1944.

politika Nedićevog režima svodila se na propagandu u smislu ostvarenja „preporoda“ srpskog naroda i „stvaranja novih vrednosti“.¹⁶⁹⁾

Prosvetni i kulturni život u suštini je bio dirigovan od Nemaca, nalazio se pod njihovom kontrolom, služio širenju nemačke kulture, nacionalsocijalističkih ideja i održavanju srpskog naroda u pokornosti. Pod spoljnim vidom nemačke brige za kulturu i nauku teklo je pljačkanje najznačajnijih kolekcija u muzejima, seminaru Univerziteta i laboratorija. Bombardovanjem Narodne biblioteke aprila 1941. izvršen je, sem ratnog zločina napada na otvoren grad, i kulturni genocid uništavanjem duhovnog blaga srpskog naroda. Iz Umetničkog muzeja i Muzeja kneza Pavia u Beogradu, Vojnotehničkog muzeja u Kragujevcu odnete su retke vrednosti; na Univerzitetu u Beogradu uništeno je 13 instituta, sa bibliotekom na Filozofskom fakultetu. Uništeni su i opljačkani: Vojnogeografski institut, Seizmološki zavod, Geološki institut, Centralni higijenski zavod u Beogradu. Iz Srpske akademije nauka odneti su značajni ćirilski rukopisi, latinske povelje, turski dokumenti. Srušeno je 450 pravoslavnih crkava, u čemu su prednjačile ustaše. Nemci su uništili freske u Žiči, oštetili Sinagogu u Beogradu, Konak knjeginje Ljubice, Dositejevu školu.¹⁷⁰⁾

Kolaboracionistička propaganda predstavljala je Nemačku kao najvećeg prijatelja Srbije, koristeći podatke iz prošlosti, ali izbegavanjem da pominje sukobe u dva svetska rata i nemačke agresije na Srbiju i Jugoslaviju. Prenaglašavalo se da je Nemačka predstavila Srbiju Zapadu, da su Nemci udarili osnove nauci, zanatstvu, rudarstvu, industriji, šumarstvu, pozorištu, umetnosti, da su braća Grim, Leopold Ranke i slavni Gete, te drugi nemački javni radnici pomogli Vuku Stefanoviću Karadžiću da ukaže zapadu da je srpski narod mali po broju ali velik po duhu; da je Nemačka bila glavni kupac srpskih sirovina od iskona; da je ona najpovoljniji i najjeftiniji prodavač „naših potreba“, naš najveći sused, da pobeđuje na svim ratištima. Smisao ove apoteoze Nemcima i Nemačkoj svodio se na opomenu da se srpski narod ne zaleće u pokušajima da zaustavi nezadrživi hod Nemačke sabotažama, da goloruki i rasčerečeni ne podležemo stranoj propagandi koja vodi računa samo o svojim interesima. Od naroda Srbije se zahtevalo da po svaku cenu stekne poverenje pobedioca.¹⁷¹⁾

U kompetenciji Ministarstva za prosvetu nalazile su se naučne, kulturne i obrazovne ustanove: narodne biblioteke u Beogradu, Nišu i Kragujevcu, Državni arhiv u Beogradu, muzeji (kneza Pavia, Etnografski muzej, Muzej srpske zemlje, Muzej kralja Petra I Velikog oslobođioca i Vojni muzej), Centralni zavod za čuvanje starina u Beogradu, Meteorološko-geofizički zavod, Biološki zavod u Smederevu, Univerzitet u Beogradu, Astronomska opservatorija, Škola za telesno vaspitanje

D. Kilibarda, n.d., 141-143.

¹⁾ AJ, Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina u Beogradu, F-25, dok. 1-8; „Elaborat o ratnoj šteti na Beogradskom univerzitetu“.

^{m)} „Narodne novine“, br. 3, 16. novembar 1941.

u Beogradu, Akademija likovnih umetnosti u Beogradu, Škola za primenjenu umetnost u Beogradu, Muzička akademija u Beogradu, Srednja muzička škola u Beogradu.¹⁷²⁾

Nedićeva vlada podsticala je otvaranje muzeja u Beogradu i gradovima u unutrašnjosti, kao ustanovama koje bi se bavile vaspitanjem naroda „na izvorima prošlosti”. Sem muzeja u Beogradu, radili su i muzeji u Kragujevcu, Kraljevu, Jagodini i Kruševcu.

Vlada je podsticala i negovanje muzike da bi Beograd dobio izgled grada koji živi „veselo i bezbrižno”. Vlasnici kafana su obavezivani da uvedu muziku.¹⁷³⁾

Prikazivani su nemački, italijanski, bugarski, mađarski i drugi filmovi, ali posle prethodne cenzure. Sa filmovima su prikazivani i službeni nemački žurnali, koji su preko propagandnih centara Trećeg rajha u Beogradu prilagođavali deo žurnala potrebama srpskog režima snimanjem storijskih događaja iz srpskog života (unošenje badnjaka, svećenje vodice, život srpskih dobrovoljaca). Snimljeno je i nekoliko filmova: „Grešnica bez greha”, „S verom u Boga”, „Naivnost bez zaštite” i dr.¹⁷⁴⁾

Na čelu beogradske radio-stanice nalazio se oberlejttnant Karlo Hajnc Rajntgen, bez čijeg odobrenja nije ništa moglo da se emituje. Sadržajna struktura programa 1941-1944. godine nije se menjala: drugarski pozdravi, jutarnji koncert, nemačke vesti (u proseku šest puta dnevno), šlageri, „Radio-Beograd pozdravlja front i otadžbinu”, narodna muzika, sport, „Raspevani ponedeljak”, „Beogradski mladi stražar”, „Nešto za tebe”, čas nemačkog jezika, čas za vojnike, emisija za srpske seljake itd.¹⁷⁵⁾

Kvislinški režim organizovao je i više izložbi 1941-1944, među kojima se izdvaja prva, otvorena 22. oktobra 1941. godine, na kojoj je radio Komitet od 50 specijalista u skladu sa koncepcijom koju su uobličili inž. Milosav Vasiljević, dr Danilo Gregorić, Svetislav Stefanović, Đorđe Perić i Lazar Prokić. Izložba je predstavljena preko nekoliko odeljenja: antikomunističko (logori u SSSR-u), odeljenje o sprezi jevrejstva, masonerije i komunizma (krivci za 27. mart i 6. april), sekcija „Viktorija” (pobede Nemaca), dok su u poslednjem odeljenju izložene antikomunističke brošure i plakati. Organizovane su i izložbe: „Crna gora pod šestokrakom zvezdom”, „Izložba za zarobljenike”, „Izložba srpskih umetnika na Kalemegdanu”.¹⁷⁶⁾ Izložba otvorena 22. oktobra

¹⁷²⁾ S. Kerkez (n.d., 404) navodi u nadležnosti Ministarstva i druge vrste škola: Administrativnu akademiju u Beogradu; učiteljske, građevinske, narodne domaćičke, učiteljsko-domaćičke, srednje i niže specijalne poljoprivredne škole, razne tečajeve za domaćice i druge.

¹⁷³⁾ Kafanske muzičare kontrolisali su specijalni kulturni inspektori Ministarstva prosvete.

¹⁷⁴⁾ Srpska zajednica rada odabirala je filmove koji će prikazivati radnicima, a Ministarstvo prosvete učenicima. Specijalni referent Ministarstva za pozorište i film ocenjavao je filmove („pogodan, najpogodniji”, „može da bude od koristi školskoj omladini”, „najlepši film dosadašnjice”). - D. Kilibarda, n.d., 154.

¹⁷⁵⁾ „Kolo”, 1/1942, 66/1943.

¹⁷⁶⁾ O strukturi ove izložbe, njenoj propagandnoj strani i efektu već je pisano: „Izložba je bila reklamirana na pet plakata koje su simbolično o njoj govorile. Na jednoj plaketi se Kremlj ruši, a srpski se seljak krsti: 'Vo imja oca zaslužili su'. A na ostalima

1941. poznata je i kao antimasonska, sa tezom da su iza masona stajali Jevreji, to jest da se tajno jevrejsko vodstvo krilo iza kapitalizma i iza komunizma, te da su Jevreji, slobodni zidari i komunisti tesno sarađivali. Radilo se o ogromnoj hidri sa tri glave. SAD su predstavljene kao država organizovanog jevrejskog kapitalizma. Izložba je bila veoma dobro posećena, jer su o masonima širene misteriozne vesti i vladale veoma maglovite predstave. Na posetu je uticala i činjenica što je sala bila dobro zagrejana, posetiocima deljeni pokloni (kokoške itd), drva za zimu.¹⁷⁷⁾ „Narodne novine“ su pozivale čitaoce na antimasonsku izložbu sledećim rečima: „Idi, Srbije brale, na antimasonsku izložbu kako god znaš! Idi, ne propusti priliku, da vidiš i osetiš crne i mračne izbe Garašaninove ulice br. 8 iz kojih se godinama vladalo tvojom nesretnom, prodavanom i preprodavanom zemljom“!

U obnavljanju „zdravog nacionalnog i kulturnog života“ uticajno mesto je pripalo pozorištu. Đorđe Perić očekuje od savremenog srpskog pozorišta da Srbe poveže sa „blistavom epohom naše drame u daljoj prošlosti“. Za dr Milorada Nedeljkovića pozorište je u prošlosti bilo otuđeno od naroda, a narod od pozorišta. Posle „državne katastrofe“ narod je osećao živu potrebu „duševnog iscelenja i snaženja“, potrebu „nadahnuća“ za teško delo nacionalne i državne obnove. Od Srpskog narodnog pozorišta očekivalo se da ponovo „zasija“ starim sjajem i preuzme „svoju staru ulogu u duhovnom i nacionalnom životu srpskog naroda“. Od ovog pozorišta Nedeljković je očekivao da postane srpsko, nacionalno, prosvetiteljsko, narodno, narodnim masama pristupačno; da postane „istočnik vere, ljubavi i nade za najšire slojeve naroda. Pozorište i njegov uticaj morali su da se osete i u najzabačenijim delovima Srbije, pre svega na selu, jer, pisao je Nedeljković, tek „kad i selo obuhvatimo u svoj duhovni zagrljaj, stvorićemo istinsku narodnu zajednicu, čvrstu, snažnu i istim idealima zagrejanu, sposobnu za one teške zadatke koji sada pred nama stoje i stavljaju nas u dilemu „biti ili ne biti“. ¹⁷⁸⁾

Jovan Popović se oduševljavao što se stvara značajna epoha u kulturno-umetničkoj istoriji srpskog naroda. Teoretičari umetnosti i drame videli su u pozorištu značajnu funkciju u sferi kulturne propagande režima i njegove politike, naročito među širim narodnim slojevima, uvereni da pozorište pre i lakše utiče na preobražavanje naroda i njegovo kulturno formiranje, daleko pre nego slika i muzika. Tome je doprinomio dramski repertoar, prilagođen potrebama i ukusu masa, a na drugoj strani davanje predstava i u unutrašnjosti. Zalagalo se za

je prikazano: jevrejstvo, masonerija, komunizam, srpski seljak i radnik na raskrsnici. Za pripremanje izložbe utrošena su sredstva u iznosi 1,465.000 dinara u čemu su Nemci učestvovali sa 673.000 dinara. Tada je štampano 19 brošura u 207 primeraka o antikomunizmu, jevrejstvu i masoneriji. Režim se hvalio da je prodao 116.000 brošura; da je izložbu posetilo 90.000 posetilaca i da je izložba prikazana u 19 bioskopa. Izložbu su mnogi morali da posete po 'službenoj dužnosti'. - D. Kilibarda, n.d., 158.

¹⁷⁷⁾ „Novo vreme“, 23. i 30. oktobar, 11. novembar i 4. decembar 1941.

¹⁷⁸⁾ „Srpska scena“, br. 18, 20. jun 1942.

otvaranje radničkih pozornica u industrijskim centrima, stvaranje varoških diletantskih grupa, pokretnih pozorišnih grupa. Popović, vodeći čovek pozorišne umetnosti, zalagao se i za organizovanje „svečanih igara“ (festivala), skromnijeg karaktera i manjeg umetničkog dometa.¹⁷⁹⁾

O udaljavanju („stranputici“) pozorišta od tzv. nacionalno-kulturnog i umetničkog puta u prošlosti pisali su: Vladimir Velmar Janković, Todor Manojlović, Jovan Popović, Nikola Trajković, Svetomir Nastasijević i Vladeta Dragutinović. Za Jovana Popovića novo vreme je gazilo predratne koterije. Nastasijević je s ideoloških pozicija kritikovao uticaj jevrejstva u umetnosti. Drugi kritičari su smatrali da su dani „nacionalnog srozavanja za nama“. Jovan Popović je pisao da je pozorište diglo svoju zavesu da kao prethodnica zdrave književnosti i umetnosti ukaže put ka novom životu „poštenog srpstva“.¹⁸⁰⁾

Vodeću ulogu u srpskoj kulturi preuzimalo je Srpsko narodno pozorište, kao „matica celokupnog srpskog pozorišnog života“, na čijem se čelu nalazio Jovan Popović, advokat i glumac, upravni funkcioner za film pri Predsedništvu vlade za vreme Milana Stojadinovića, scenarist i komesar svih pozorišta u Srbiji za vreme okupacije. Direktor drame je bio Dušan Milačić, vršilac dužnosti direktora opere Rudolf Erti, a šef baleta Anatolije Žukovski.¹⁸¹⁾

Nemcima i režimu bilo je stalo da život u Beogradu teče kao da svet nije bio u ratu, zapravo da se stvara utisak sigurnosti i normalnog života. U Beogradu je radilo 20 pozorišta: Srpsko narodno pozorište, Umetničko pozorište, „Veseljaci“, Centrala za humor, Humorističko pozorište „Razbibriga“, Srpsko savremeno pozorište, Akademska pozorište namenjeno srednješkolskoj omladini, Dečije pozorište „Srbija“, Radničko pozorište „Srbozor“, Satirično pozorište „Bodljikavo prase“, Omladinski studio, Pozorište „Beogradska komedija“, „Acino pozorište“ i dr.¹⁸²⁾ Daleko teže bilo je obnoviti balet, jer su baletski umetnici napustili pozorište posle aprilskog rata, a nije bilo lako doći do rekvizita, obuće, odeće (patika, trikoa itd.). U aprilskom ratu uništene su dekoracije i kostimi. Kao prva premijera srpskog baleta izvedeno je delo „U dolini Morave“ od Svetomira Nastasijevića; drugu premijeru činio je „Narodni divertisman“, solističke i grupne igre, sa muzikom Hristića, Nastasijevića, Bošnjakovića, Grebensčikova. Balet „Na baletskom času“ bio je sastavljen od manjih dela Johana Štrausa - sina i Jozefa Lanera.¹

¹⁷⁹⁾ J. Popović je ispunjavao „Srpsku scenu“ brojnim prilogima: „Pozorište za narod“, „Problem domaće drame“, „Za srpski pozorišni stil“, „O svečanim igrama u Srbiji“. - „Srpska scena“, 15. februar 1942, 16. april 1942, 1. maj 1942, 16. maj 1942. itd.

¹⁸⁰⁾ „Srpska scena“, br. 8, 16. januar 1942.

¹⁸¹⁾ Isto, br. 1, 1. oktobar 1941 - Ertla je zamenio Svetomir Nastasijević, a Žukovskog Velizar Gođevac. - Isto, br. 4, 15. novembar 1941. - Za direktora drame postavljen je Borivoje Jevtić. - Isto, br. 9, 1. februar 1942.

¹⁸²⁾ „Novo vreme“, 354/1942.

¹⁸³⁾ „Srpska scena“, br. 19, 1. jul 1942; Isto, br. 7, 1. januar 1942.

Srpsko narodno pozorište je šest meseci radilo u zgradi na Vračaru („Manež“). Započelo je rad premijernom predstavom Gerharta Hauptmanna „Elga“. U repertoaru su se jedno vreme spajali dramski i operiski elementi, kao što se vidi i iz repertoara: „Figarova ženidba“ - muzička drama u četiri čina, „Koštana“ - komad u četiri čina, „Verter“ - opera u četiri čina, „Ulični svirači“ - komad u tri čina.¹⁸⁴⁾

Budući centralno i zvanično vladino pozorište, pod čijim su pokroviteljstvom radila druga pozorišta u Srbiji, Srpsko narodno pozorište redovno je saradivalo sa Filharmonijom u Berlinu, koja je gostovala u Beogradu više puta.

U sezoni 1941-1942. prikazano je 100 dramskih predstava, a 1942-1943., 254 predstave (100 stranih i 154 domaća dela, 85 operiskih, 23 baletske i 4 druge razne priredbe).¹⁸⁵⁾

Ministarstvo prosvete je obrazovalo i seoska pozorišta, koja su vodili učitelji obučeni na specijalnim kursevima. Ova pozorišta, međutim nisu uspela da započnu rad, a kamo li da se ustale, jer su na selu vođene borbe, dolazilo je do stalnih „čišćenja terena“, sukobljavale se suparničke vojske i formacije, sproveden teror nad pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Po ugledu na teatarsku praksu u Nemačkoj, pomišljalo se na stvaranje pozorišta koje bi obilazilo sela po Srbiji, ali ta ideja nije ostvarena.¹⁸⁶⁾

Svakog četvrtka u pozorište je dolazio izvestan broj seoskih domaćina, u grupama od 80-90 ljudi, koji su bili gosti Milana Nedića, a obično su gledali dramske predstave iz nacionalnog repertoara („Đido“, komediju Nastasijevića „Nesuđeni zetovi“ itd.¹⁸⁷⁾

Među glumcima Narodnog pozorišta isticali su se: Dobrica Milutinović, Pera Dobrinović, Žanka Stokić, Aleksandar Cvetković, Ljubinka Bobić, Milivoje Zivanović, Irena Jovanović, Nevenka Urbanova, Vladeta Dragutinović, Divna Radić, Nadežda Riznić, Teodor Arsenović, Gordana Gošić, Dara Milošević, Aleksandar Zlatković, Božidar Drnić, Marko Marinković, Frano Novaković, Olga Spiridonović, Mileva Bošnjaković, Sofija Perić-Nikolić, Ruža Tekić, Mirko Milisavljević, Sima Ilić, Jovan Nikolić, Božidar Nikolić, Milivoj Popović-Mavid, Strahinja Petrović, Jovan Gec, Mira Todorović, Ljubica Sekulić, Mihailo Vasić, Relja Đurić, Zora Zlatković, Nevenka Mikulić, Desa Dugalić, Toša Jovanović, Milan Popović itd. Od operiskih umetnika izdvajali su se: Nikola Cvejić-Vladin, Žarko Cvejić, Slobodan Malbaški, Dušan Đorđević, Bahrija Nuri-Hadžić, Zdenka Zikova, Branko Pivnički, Jovan Stefanović, Krsta Ivić, Aleksandar Trifunović, Anita Mezetova, Bojka Konstantinova, Aleksandar Tucaković. Među baletskim umetnicima nalazimo: Natašu Bošković, Janju Vasiljevu, Anicu Prelić-Nikolić, Radmilu Stefanović, Marinu Šuminski, Danicu Živanović,

¹⁸⁴⁾ Isto, br. 1, 1. oktobar 1941.

¹⁸⁵⁾ „Srpska scena“, br. 20/1943.

¹⁸⁶⁾ D. Kilibarda, n.d., 157.

¹⁸⁷⁾ „Srpska scena“, br. 17, 1. jun 1942.

Smilju Torbicu, Ljilju Kolesnikov, Anatolija Žukovskog, Aleksandra Dobrohotova, Miloša Ristića, Hanzi Janoša itd.¹⁸⁸⁾

Posebne predstave, baletske i operске, Srpsko narodno pozorište davalo je za nemačku vojsku, služeći na taj način u funkciji zabavljača okupatorske vojne sile, što je jednim delom i određivalo nemačko ponašanje prilikom opravljanja i stavljanja u funkciju pozorišnih ustanova.

Nemački umetnici su najčešće gostovali na baletskim i muzičkim predstavama u Beogradu. Pojedini umetnici Srpskog narodnog pozorišta gostovali su takođe van Beograda (Dušan Đorđević u Operi Narodnog pozorišta u Bratislavi u „Kavaleriji Rustikani“ i „Toski“ koju je sa velikim uspehom pevao u Italiji; Zdenka Zikova, primadona Opere u Praškoj operi gde je pevala 20 večeri; primabalerina Janja Vasiljeva i Anatolije Žukovski, koreograf, reditelj i prvi igrač baleta, otputovali su krajem januara 1942. godine u Berlin na tronedeljne baletske studije).

Narodno pozorište priređivalo je i koncertne matinee: „Pesme jednog nemačkog vojnika“. Pesme su tumačile prvakinje Opere Narodnog pozorišta Zdenka Zikova, Zlata Đunđevac i Stanoje Janković.¹⁸⁹⁾

Pozorište je obeležavalo Svetog Savu i slavilo svoju krsnu slavu Sv. Jovana Krstitelja. Godine 1942. u slavi su učestvovali nemački velikodostojnici (pukovnik fon Kajzenberg), Velibor Jonić, ministar prosvete, episkop Arsenije i drugi. I tom prilikom istican je vaspitni značaj i nacionalna uloga pozorišta: „U životu jednog naroda Pozorište znači veoma mnogo. Danas, kad se pod okriljem Velikonemačkog Rajha stvara nova Evropa, nov svet, vaspitna uloga Pozorišta je još mnogo značajnija. Ono mora biti prethodnica nove umetnosti, nove književnosti, novog društva. Samo tako shvaćeno, Pozorište može biti od koristi po progres našeg nacionalnog i kulturnog života. Samo tako Pozorište može poslužiti za zdrav razvoj naše omladine i njenu spremnost da u novome svetu ponese sa čašću svoje ime. Neka nam današnja naša Slava pomogne u tim našim nastojanjima“.¹⁹⁰⁾

U srpskom narodnom pozorištu, u zgradi na Vračaru, organizovani su i duhovni koncerti, pod upravom Vojislava Ilića. Izvođena su, pre svega, dela Stevana Hristića i Stevana Mokranjca, arije Baha iz „Pasije po Mateju“.¹⁹¹⁾ U Beogradu je gostovalo Srpsko narodno pozorište Dunavske banovine i Narodno pozorište iz Niša.

Ansabl Narodnog pozorišta Moravske banovine u Nišu bio je sastavljen od glumaca ranijih pozorišta: niškog, skopskog i banjalučkog. Gradsko amatersko pozorište u Kruševcu osnovano je maja 1942. godine. Istog meseca osnovano je i Srpsko pozorište u Kragujevcu, sa zadatkom da neguje nacionalnu dramu. Na repertoaru ovih pozorišta

¹⁸⁸⁾ S. Kerkez, n.d., 470-1.

¹⁸⁹⁾ Isto, 472.

¹⁹⁰⁾ „Srpska scena“, br. 9, 1. februar 1942.

¹⁹¹⁾ Isto, br. 14, 16. april 1942.

preovlašćivali su nacionalni komadi: „Dido“, „Sumnjivo lice“, „Dva cvancika“, „Pokondirena tikva“, „Devojačka kletva“ i drugi. Srpsko narodno pozorište Dunavske banovine nastavilo je posle aprilskog rata rad u Požarevcu, ali se decembra 1941. prebacilo u Kovin i odatle u Pančevo, gde mu je i ostalo sedište. Pozorišni ansambl izgubio je 17 svojih članova prilikom katastrofalne eksplozije municije u Smederevskoj tvrđavi 5. juna 1941. godine. Pozorište je davalo predstave u Pančevu, često gostujući po varošima i gradovima Banata, „severne srpske pokrajine“, sa dramskim repertoarom Jovana Sterije Popovića, Slavomira Nastasijevića, Branislava Nušića, Jovana Geca, Pecije, Trifkovića, a od stranih dela bili su zastupljeni nemački i italijanski dramski pisci.^{192>}

Nakon ulaska NOVJ u Beograd, oktobra 1944, sa stvarnim kolaboracionistima i ratnim zločincima uhapšeni su, provedeni kroz Glavnjaču, osuđeni na izdržavanje kazni ili streljani i mnogi ugledni glumci, pevači i baletski igrači Srpskog narodnog pozorišta. U toku 1945. neki od njih odgovarali su pred Sudom za zaštitu srpske nacionalne časti. Iz Srpskog narodnog pozorišta otpušteno je posle 20. oktobra 1944. godine oko 150 umetnika - kako se tek danas na osnovu svedočanstava navodi - na osnovu sumnjičenja, prijava, šablonskih karakteristika, osuda na javnim zborovima kolektiva. Ova tema likvidacija je bila decenijama tabuisana. Ekstenzivna primena kategorije kolaboracioniste, „narodnog izdajnika“, „neprijatelja“ u slučaju ovih umetnika označila je tragičan gubitak za srpsku kulturu i umetnost.

¹⁹²⁾ S. Kerkez, n.d., 481.